



АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

ЛИК

Часопис за књижевност, језик и културу
Издаје два пута годишње.

Главни уредник
Емир Кустурица, Андрићев институт,
Република Српска

Уредник
проф. др Александра Вранеш, Универзитет
у Београду, Филолошки факултет, Србија

Уређивачки одбор
проф. др Марина Ремњова, Универзитет
Ломоносов, Филолошки факултет, Русија
проф. др Ала Шешкен, Универзитет
Ломоносов, Филолошки факултет, Русија
академик Слободан Грубачић, Српска
академија наука у уметности, Србија
проф. др Милош Ковачевић, Универзитет у
Источно Сарајеву, Филозофски факултет
Пале, Република Српска
проф. др Љиљана Марковић, Универзитет у
Београду, Филолошки факултет, Србија
проф. др Сања Мацура, Универзитет у Бањој
Луци, Филолошки факултет, Република
Српска
проф. др Валентина Питулић, Универзитет у
Приштини, Филозофски факултет Косовска
Митровица, Србија

проф. др Људмила Ивановна Ручина, Државни
Универзитет у Нижњем Новгороду, Русија
проф. др Лариса Игоревна Жуковскаја, Државни
Универзитет у Нижњем Новгороду, Русија
проф. др Роберто Вералди, Универзитет
Габријел Д'Анунцио у Пескари, Италија
Мухарем Баздуљ
др Гордана Станчић, Андрићев институт,
Република Српска

Секретар Одбора
др Гордана Станчић, Андрићев институт,
Република Српска

Сарадници
Жељка Остојић, Андрићев институт,
Република Српска

Рецензенти
проф. др Драгана Грујић
проф. др Мирјана Даничић
проф. др Бојан Ђорђевић
проф. др Ема Петровић
проф. др Светлана Шеатовић

ЛИК

Journal for Literature, Language and Culture
Published biannually.

Editor in Chief
Emir Kusturica, The Andrić Institute,
Republic of Srpska

Editor
Prof. Aleksandra Vraneš, PhD, University
of Belgrade, Faculty of Philology, Serbia

Editorial Board
Prof. Marina L. Remnova, PhD, Lomonosov
Moscow State University, Russia
Prof. Ala Šešken, PhD, Lomonosov Moscow
State University, Russia
Prof. Slobodan Grubačić, PhD, Serbian Academy
of Sciences and Arts, Serbia
Prof. Miloš Kovačević, PhD, University of East
Sarajevo, Faculty of Philosophy Pale, Republic
of Srpska

Prof. Ljiljana Marković, PhD, University of
Belgrade, Faculty of Philology, Serbia
Prof. Sanja Macura, PhD, University of Banja
Luka, Faculty of Philology,
Republic of Srpska

Prof. Valentina Pitulic, PhD, University of
Pristina, Faculty of Philosophy Kosovska
Mitrovica, Serbia

Prof. Ludmila Ivanovna Ručina, PhD,
State University of Nizhni Novgorod, Russia

Prof. Larisa Igorevna Zukojskaja, PhD,
State University of Nizhni Novgorod, Russia
Prof. Roberto Veraldi, PhD, Università degli
Studi "G. d'Annunzio" Chieti - Pescara

Muharem Bazdulj
PhD Gordana Stančić, The Andrić Institute,
Republic of Srpska

Secretary of the Board
PhD Gordana Stančić, The Andrić Institute,
Republic of Srpska

Contributors
Željka Ostojić, The Andrić Institute,
Republic of Srpska

Reviewers
Prof. Dragana Grujić, PhD
Prof. Mirjana Daničić, PhD
Prof. Bojan Đorđević, PhD
Prof. Ema Petrović, PhD
Prof. Svetlana Šeatović, PhD

ISSN 2303-8640
УДК 82

ЛИК

Година VI
Број 9

Андрићев институт
Андрићград, 2020

САДРЖАЈ / CONTENT

Уводно слово / Introductory letter

„ВЕЛИКА НАГРАДА ИВО АНДРИЋ“ АНДРИЋЕВОГ ИНСТИТУТА /IVO ANDRIĆ GRAND PRIZE OF THE ANDRIĆ INSTITUTE

О „ВЕЛИКОЈ НАГРАДИ ИВО АНДРИЋ“ 11

ОДЛУКЕ И ОБРАЗЛОЖЕЊА О ДОБИТНИЦИМА
„ВЕЛИКЕ НАГРАДЕ ИВО АНДРИЋ“

ОДЛУКА О ДОДЈЕЛИ НАГРАДЕ ГУЗЕЉ ЈАХИНОЈ 15

ОДЛУКА О ДОДЈЕЛИ НАГРАДЕ ДРАГОСЛАВУ МИХАИЛОВИЋУ 19

Емир Кустурица..... 21

Јован Делић

ПАРАЛЕЛА КАО КРИТИЧКА ЕПИФАНИЈА

О блискости награђених писаца Гузељ Јахине

и Драгослава Михаиловића..... 23

Јован Делић

ПИСАЊЕ КАО ГРАЂЕЊЕ РАЗОРЕНОГ СВИЈЕТА

– О роману *Деца Волге (Дети мои)* Гузељ Јахине – 25

О ДРАГОСЛАВУ МИХАИЛОВИЋУ – ЛИЧНО,

СУВИШЕ ЛИЧНО 33

РОМАН ГРАНИЧНИК

О роману *Кад су цветале тикве* Драгослава Михаиловића 35

Желидраг Никчевић

НАД ХЛАДНОМ БЛИСТАВОМ РЕКОМ 39

БЕСЕДЕ ДОБИТНИКА „ВЕЛИКЕ НАГРАДЕ ИВО АНДРИЋ“

Гузељ Јахина..... 45

Драгослав Михаиловић 47

КЊИЖЕВНОСТ/LITERATURE

Бојан М. Ђорђевић

КАД СУ КОНТРАРЕВОЛУЦИОНАРИ ПРИЗИВАЛИ РЕВОЛУЦИЈУ:
КУЛТУРНИ ДИСКУРС ДНЕВНОГ ЛИСТА *ПРОГРЕС* (1920) 53

Марко Чудић

ТЕОРИЈА И КРИТИКА ПРЕВОДА У ЧАСОПИСУ
НИД ОД 1972. ДО 1991. ГОДИНЕ.....75

Биљана Дојчиновић

ДЕЛА УМА: ПРОЗА ЦОНА АПДАЈКА
И РОМАН СУБОТА ИЈАНА МАКЈУАНА 91

ЈЕЗИК/LANGUAGE

Анђелка Н. Митровић

НАСТАВА АРАПСКОГ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ
НА ЈУЖНОСЛОВЕНСКИМ ПРОСТОРИМА..... 109

КУЛТУРА/CULTURE

Andrew J. M. Smith

INFORMATION PRIVACY IN THE REALM
OF GENEALOGICAL RESEARCH 137

Срђан Веселиновић

УЛОГА РАБИНА ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ
ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА..... 151

Упутство за ауторе.....165

УВОДНО СЛОВО

Одјељење за књижевност Андрићевог института покренуло је 2015. године научну периодичну публикацију *ЛИК*, у нади да ће бити лице савремених теоретских, историјских и примењених истраживања о књижевности, језику и култури.

Жеља нам је да часопис пружа панорамски поглед на књижевне и културне појаве код различитих народа, да мозаиком представљених култура потврди сопствену друштвену неопходност и изгради идентитет, да из супарништва традиције и савремене културе формира свој лик.

Родољубив у најбољем смислу речи, љубави према роду, према човеку и хуманости као највишој вредности, часопис ће неговати мултикултуралност, интердисциплинарност и мултилингвалност. У том смислу часопис отвара своје странице ауторима из земље и иностранства, у рубрикама: *Књижевност*, *Језик*, *Култура*, *Библиографија* и *Прикази*.

Уредник

INTRODUCTORY LETTER

The Department of Literature of the Andrić Institute initiated 2015. the scientific periodical publication *LJK*, in the hope that it will represent the face of modern theoretical, historical and applied research on literature, language and culture.

We wanted the journal to offer a panoramic view of the literary and cultural phenomena in different nations, confirm its own social necessity and build its identity through a mosaic of represented cultures, as well as form its character from the rivalry of tradition and modern culture.

Patriotic in the best sense of the word, implying love for its own people, for man and the humaneness as the highest value, the journal will nurture multiculturality, interdisciplinarity and multilinguality. In this sense, the journal opens its pages to authors from the country and abroad in sections: *Literature*, *Language*, *Culture*, *Bibliography* and *Reviews*.

Editor

„ВЕЛИКА НАГРАДА ИВО АНДРИЋ“
АНДРИЋЕВОГ ИНСТИТУТА
/
IVO ANDRIĆ GRAND PRIZE
OF THE ANDRIĆ INSTITUTE

О „ВЕЛИКОЈ НАГРАДИ ИВО АНДРИЋ“

Андрићев институт (Андрићград – Вишеград), на иницијативу свога Одјељења за књижевност, покренуто на седници 3. јануара 2015. године, установио је „Велику награду *Иво Андрић*“, која се додељује у две категорије:

1. за укупан животни допринос српској књижевности аутора, који је и у протеклих пет година објавио запажено дело;
2. за најбољи роман, објављен први пут, у Републици Српској и Републици Србији, на српском језику, од 1. јануара до 31. децембра, или за прозно дело објављено у свету у претходних пет година које је имало снажан утицај на српску књижевност.

Награда се састоји од: *Повеље* и новчаног износа, који се одређује Планом рада Андрићевог института.

„Великом наградом *Иво Андрић*“ истичу се на почетку 21. века водећа имена српске и светске књижевности, која граде књижевни канон. Признаје им се књижевна вредност, самерава сопствена са светском културом, подиже ниво читалачког укуса и интересовања књижевне публике, развија културни дијалог и аутохтони идентитет. Ово награђивање, у општој политици, књижевне, културне и језичке фрагментације, представља чин високе друштвене, моралне и књижевно-историјске одговорности.

Александра Вранеш

ОДЛУКЕ И ОБРАЗЛОЖЕЊА О ДОБИТНИЦИМА
„ВЕЛИКЕ НАГРАДЕ ИВО АНДРИЋ“

ОДЛУКА О ДОДЈЕЛИ НАГРАДЕ ГУЗЕЉИ ЈАХИНОЈ

Жири за додјелу Велике награде „Иво Андрић“ у саставу Мухарем Баздуљ, Јован Делић (предсједник) и Желидраг Никчевић донио је на свом завршном састанку 12.12.2019. године једногласну

ОДЛУКУ

да се Велика награда „Иво Андрић“ за најбољу књигу додијели Гузељ Јахиној за роман *Деца Воліе* у преводу Наде Петковић, а у издању Самиздата Б92 у Београду. Оригинални руски наслов ове књиге је *Дейи мои (Дјецо моја)*, како се руска царица Катарина Велика обраћала прецима поволошких Немаца, који су се на њен позив доселили у Русију.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Гузељ Јахина (1977) је руска списатељица и редитељка татарског поријекла. По образовању и по својој умјетничкој дјелатности је „двозанаџија“: дипломирала је на Факултету за стране језике Казањског државно-педагошког института, а докторирала је на Факултету за сценарио Московске академије за филм. Написала је низ кратких прича и поетских радова, али је постала свјетски позната по два своја досад написана романа: *Зулејха ојћвара очи* (2015) у српском преводу Радмиле Мечанин и *Деца Воліе*, у преводу Наде Петковић код Самиздата Б92.

Њен први роман *Зулејха ојћвара очи* доживио је незапамћен успјех и постао књижевни догађај у Русији. Проглашен је за најбоље дјело на Међународном сајму књига у Москви 2015. и добио је највишу руску књижевну награду „Велика књига“ и награду „Јасна Пољана“. Преведен је на преко тридесет језика.

Роман који награђујемо – *Деца Волге* (на руском *Дети мои*) – такође је добио високе оцјене и признања руских писаца и критике. Мало је који писац у Русији са своја прва два романа доживио такав успјех. То несумњиво казује да је ријеч о изузетно даровитој и веома оригиналној списатељици.

Роман има строгу, прикривену драмску композицију: прича о Јакобу Ивановичу Баху, учитељу немачког језика и даровитом писцу бајки, састављена је као петочинка, из пет дјелова са епилогом, и обухвата двадесетак година изузетно бурне и драматичне руске и совјетске историје – од 1918. па до краја тридесетих година – описујући живот немачке аутономне заједнице на Волги. Широке, преосјетљиве душе и велике душевне снаге, укоријењен у културу своје заједнице, писац бајки и учитељ ће се наћи у вртлозима историје када мало шта, па ни лични живот, ни живот најближих и најдражих, не зависи од човјека. Историја постаје судбина. Смјењују се грађански рат, оснивање колхоза и колективизација, борба против религије и комесарско увођење комунистичке идеологије, разне врсте насиља које доноси несреће. Јакоб Иванович Бах спаја двије обале Волге, о којој су написане изузетно успјеле странице, налазећи на другој обали љубав и усвајајући и подижући туђу дјецу као најрођенију. На крају ће га превести мрки чамџија, попут Харона, и усмјерити га према подземљу логора.

Писац бајки је и њихов тумач. Њему су духовно искуство и култура путоказ за разумијевање живота. Бајкама, које је написао, Бах тумачи догађаје који су се збили и оне који се пред њим одигравају. Свијет се тумачи, сазнаје и моделује културом.

„Све је наше на другој обали“, написао је Иво Андрић. Јакоб Иванович Бах на другој обали проналази љубав, жену, усвојену кћерку и усвојеног сина, па се са те обале опет враћа на „ону другу“ да кришом помузе козу или бајкама заради млијеко за своје усвојено сироче „на другој обали“. Друга обала увијек привлачи и обећава наду. Андрићева реченица: „Све је наше на другој обали“ као свјетлост културе обасјава и роман Гузел

Јахине *Деца Волје*, а нарочито главног јунака, бајкописца Јакоба Ивановича Баха. Велики су домети и моћи велике реченице; она спаја обале, писце, људе и свјетове.

У Београду,
12. децембра 2019.

Чланови жирија:
1. Мухарем Баздуљ
2. Јован Делић, предсједник
3. Желидраг Никчевић

ОДЛУКА О ДОДЈЕЛИ НАГРАДЕ ДРАГОСЛАВУ МИХАИЛОВИЋУ

Жири за додјелу Велике награде „Иво Андрић“ у саставу: Мухарем Баздуљ, Јован Делић (предсједник) и Желидраг Никчевић донио је на завршној сједници, одржаној 12.12.2019. године, једногласну

ОДЛУКУ

Да се Награда за животно дјело за 2019. годину додијели приповједачу, романсијеру и драмском писцу Драгославу Михаиловићу за његов цјелокупни прозни и драмски опус.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Риједак је писац који се својим првим дјелима – *Фреде, лаку ноћ* и *Каг су цвѣтали њикве* – уврстио међу водеће српске писце и постао класик српске књижевности, да су га прихватили и подржали највећи српски писци и критичари и да је постао родоначелник цијеле једне прозне оријентације коју је критичар Љубиша Јеремић назвао „проза новог стила“. Књиге које су слиједиле: *Ухвајти звезду њадалицу*, *Петријин венац*, *Чизмаши*, *Гори Морава*, *Злојвори*, *Јалова јесен* и друге само су учврстиле његово мјесто у врху српске прозе. Требало је да се појави телевизијска серија, па да се присјетимо колико се књижевног злата слегло у недовршеном роману *Чизмаши*.

Драгослав Михаиловић је одмах постао препознатљив књижевноисторијски знак и оријентир. У приповиједању се усмјерио на туђи говор, на живу ријеч која ствара илузију непосредног усменог казивања, на глас свога јунака, по правилу несрећника, губитника и аутсајдера, који је кроз своје привидне побједи и стварне поразе вођен туђом руком тамо куда није хтио ни желио, па ни слутио није гдје ће dospјети.

Гласови његових јунака снажно су обиљежени дијалектом, сленгом, уличним жаргоном, социолектом. Његове најбоље приповијетке и романи испричани су у првом лицу, туђим гласом, техником сказа, тако да јунаци откривају своје ране и повреде, ужасне злочине и несреће, па се пред читаоцем открива згуснута, емотивна лирска драма, снажног унутрашњег набоја. Зато су Михаиловићеве приповијетке и романи добијали други живот на сцени, као монодрама и драма, па и на филму и на телевизији. Михаиловићева проза по правилу носи унутрашњи драмски потенцијал заснован на жестоком сукобима и ломовима. Михаиловић је мајстор у дочаравању патње, људске и животињске. Он је литерарно и људски осјетљив за злочине, жртве и златоворе. Злочини у његовим дјелима су и са казном, и без ње. Зло је, као и добро, иманентно човјеку. Сцене мучења и убијања у роману *Злојвори* достојне су једног Андрића. Овом наградом Драгослав Михаиловић, по други пут и за сва времена, улази под Андрићеву вјечну заштиту.

У Београду,
12. децембра 2019.

Чланови жирија:

1. Мухарем Баздуљ
2. Јован Делић, председник
3. Желидраг Никчевић

Емир Кустурица

Када сам ја био студент, најизразитија реченица која се везивала за литературу била је распад породице. Пошто сам био студент прије много година, дакле, прије скоро четрдесет, педесет, не знам, значи прије пола вијека, тада се породица врло успјешно распадала. И све вријеме, заправо, у литератури, како год окренеш прву и последњу страницу, затвориш роман, ти, у ствари, наиђеш на причу о распаду породице. Када би упоредили брзину којом се породица распада у стварном животу и у литератури, мислим да то у литератури иде боље и мало спорије. Што рекао јуче један наш колега: 'Ми врло брзо и врло лако уважавамо нове фразе које долазе са Запада'. Управо то је прича о породици када некога угостите и када желите да кажете да се добро осјећа ви му кажете: 'осјећај се као да си код своје куће'. А у суштини то значи – ако је породица већ полураспаднута – онда то значи да се уопште не осјећаш добро. На сву срећу има породица које се одржавају. Међутим, у овој, рекао бих, паралелној малој историји од пет година, врло се лако уочавају заједнички именовани свих књига. Два руска романа су говорила о тоталитарном режиму и времену Лењина и Стаљина. *Кад су цвјетале тикве* – то је био мој први сусрет са идејом шта је Голи оток, али управо на онај начин на који је то примијећено у најбољим романима. Дакле, није била ријеч само о Голом отоку, него о томе како та породица, која се распада успјешно, како породица трпи управо тај период, можемо слободно рећи, комунистичког насиља над људима. Роман Ју Хуа, односно читаво његово дјело, посвећено је трпњи за вријеме Маовог режима. Душко Ковачевић такође, само што он више дјелује у сфери комедије, и дјелује управо из времена у коме нам на најдуховитији начин приказује опсесивне јунаке, скоро параноичне од тога да свуда виде шпијуне, што и није било далеко од истине, и из тога ствара посебну драмску ситуацију. Мени је изузетна част што смо успјели да, за

разлику од неких других награда, направимо да језик буде оружје, али да српски језик не буде искључиви повод за ову награду, него да се наши писци укрсте са онима који пишу у другим земљама. Поред кинеског и руског ја се надам да ћемо убудуће имати и Французе, а, наравно, као сталну вриједност наше писце и нашу списатељску сцену која је више него богата. Ко би рекао да се у једном Вишеграду једна награда полако издваја од свих других, не само по томе што су то књиге које вриједе него што су то књиге које се читају. Утолико, још једном да вам изразим захвалност што сте овдје, посебно нашим гостима из Русије, и из Београда, писцима који су дошли да виде своје колеге који добијају награду и вама, новинарима, односно свима који су склони литератури, а живе у овом граду. Прије десет година то је било немогуће, а сада је у Вишеграду могуће, ево, и ово, да угостимо можда и најзначајније писце наше епохе. Хвала вам.

Јован Делић

ПАРАЛЕЛА КАО КРИТИЧКА ЕПИФАНИЈА
О блискости награђених писаца Гузељ Јахине
и Драгослава Михаиловића

Има неке више правде и нешто више од коинциденције у одлуци да се Велика награда Иво Андрић додијели Гузељ Јахиној и Драгославу Михаиловићу:

Обоје писаца су својим првим двијема књигама стекли велико мјесто у књижевности – Драгослав Михаиловић приповједачким вијенцем *Фреде лаку ноћ* (1967) и бриљантним кратким романом *Кад су цвешале тикве* (1968), а Гузељ Јахина својим романима *Зулејха отивара очи* (2015) и *Деца Волје* (на руском *Дети мои*) (2018) – и постали књижевна имена првога реда, остваривши дјела непролазне вриједности. Обоје су отворили дуго табуиране теме логора и идеолошких злочина, а надасве узалудне патње и страдања; обоје су из крвавог грумења живог живота стварали увјерљиву, болну и емотивно снажну књижевност. Обоје су се бавили књижевним јунацима у вртлозима историје, којима је историја постала судбина, и које је нека невидљива рука водила онамо куда они нијесу хтјели ни слутили. Обоје су дочаравали и остваривали трагично осјећање живота, али и у најтежим тренуцима својих јунака сачували људскост, љубав и вриједности, налазећи их тамо гдје се нијесу слутиле. Обоје су активирали неколико великих архетипова којима су остварили универзалне вриједности својих дјела. Обоје су показали дар у вођењу приче и развијању сижетних линија са сукобима и заокретима својственим драми, па су зато обоје блиски позоришту и филму. Обоје поштују чар дијалекта и живе ријечи. Обоје показују изузетну осјетљивост за патњу дјеце и животиња – апсолутно недужних и невиних бића. Обоје су – свако на свој начин – блиски Иви Андрићу. Тако се у Андрићграду, на Светога Саву Српскога, један српски

писац у дубокој зрелости и једна руска списатељица татарског поријекла, у пуној стваралачкој снази, показују као веома блиски ствараоци. Ово сазнање је овај књижевни критичар доживио као епифанију која га је душевно испунила и озарила, али не мање изненадила. Чуда се догађају и у књижевности и у животу.

Јован Делић

ПИСАЊЕ КАО ГРАЂЕЊЕ РАЗОРЕНОГ СВИЈЕТА
– О роману *Деца Волге (Дети мои)* Гузељ Јахине –

Гузељ Јахина је насловила свој други роман синтагмом *Дети мои*, што би на српском значило *Дјецо моја*, и тај наслов је сјајан због своје вишезначности. Тим ријечима: „Дјецо моја, ви сте нови синови и кћери Русије“ обраћала се царица Катарина Велика Њемцима, које је она довела и колонизирала у Поволожје, па те ријечи присноности у новом историјском контексту добијају ироничну сјенку, која несумњиво лебди изнад оригиналног наслова романа. Овај наслов може долазити из перспективе моћне ријеке Волге, која се обраћа својим гласом својој дјечи – дјечи Волге – али може долазити и из перспективе главнога јунака, учитеља и писца Јакоба Ивановича Баха, који чезне за својом нерођеном а усвојеном дјецом, Аном Бах и Василијем Васиљевичем Волгином, завитланом и разбацаном од Гнадентала до Казахстана. Или тај наслов, као глас, може долазити из перспективе цијеле Русије, која уздише за улудо изгубљеном и сатрвеном енергијом милиона своје пострадале дјеце, били они рођени Руси или припадници неких других народа у великој совјетској заједници. *Дјецо моја* звучи и на српском много присније и топлије, мада са благим призвуком ироније, него *Деца Волге* – наслов прецизнији, неутралнији, једносмјернији и емотивно хладнији.

Иронија није ни доминантно средство нити поступак емотивне и преосјетљиве списатељице Гузељ Јахине, али ипак повремено затитра око неке ријечи или језичког склопа. Тако кључни топоним *Гнаденшал* – што би на њемачком требало да значи *Долина милосџи* или *Милосџива долина* – „центар малог свемира“ Јакоба Ивановича Баха и овога романа – у контексту романа, односно времена и збивања које роман описује и дочарава, неминовно добија

иронично значење, јер се та *Долина милосји* преображава у долину ужаса и људског пораза, па и пораза сваке милости, људске и божанске. Зато је Гнадентал веома добар и сугестиван књижевни топоним.

Описи Волге и њених контрастивно постављених обала – лијева је ниска, милостива долина, а десна је у знаку оштро засјечених стијена, па личи на положеног змаја са назубљеним леђима – добијају у роману лирско-метафоричко значење: већ у првој реченици „Волга је делила свет надвоје“, баш као и Андрићева Дрина. Сунце излази иза степе на лијевој, а тоне иза стијена на десној обали. Подводни свијет Волге, при самом крају романа, јесте свијет мртвих, паралелан надземном, сачуван и конзервиран испод њеног леда и таласа. Трагове зла и несреће вјечно чува Волга. Надземни свијет живих није свјестан потонулог подводног свијета; иначе људи не би пили воду; не би се купали, прали, крштавали.

На десној обали прво стаје Бахов сат, а онда склизне у воду и заувјек остаје у Волги. Волга гута механичког мјерача времена. На десној обали вријеме се не мјери часовником него тијелом и таласима Волге, односно вјечности. У подводном свијету сат стоји. На десној обали се другачије живи; тамо се откривају нове димензије живота. На десној обали је Клара – Бахова љубав и жена – која ће умријети при порођају. Ту је и њено сироче, Ана, усвојена Бахова ћерка, којој је Бах и отац и мајка. На лијевој су козе и овце – млијеко – извор живота за малу Ану. На обалама Волге потврђује се пуноћа и дубина Андрићеве визије, сажете у реченицу: све је наше на другој обали. Када је на лијевој, све је Бахово на десној обали – прво Клара, па Ана, а касније и Василије – а кад је на десној, недостаје му оно са лијево обале. Чежња за другом обалом је вјечна и неутажива. Сва наша нада је на другој обали. Моста између обала нема; спаја их несигурни чамац, којим на почетку и на крају романа, управља снажни, високи Киргиз Кајсар: он ће Баха, попут Андрићевог скелеције Јамака, превести у други свијет – у свијет таме и логора. Тај Кајсар постаје архетип

превозника између свјетова; у њему се остварује мајчина безазлена пријетња из дјетињства да ће Јакоба Ивановича Баха однијети Киргиз. Архетип ради на дуге стазе; он је у служби мита и вјечности; осовина вјечне приче. Кајсар се преображава у Харона двадесетого вијека: умјесто у Хад, он вози у логор. Мрки чамџија показује своју митску природу на крају романа, бриљантно.

Описи Волге, њених обала и њеног подводног мртвог свијета јесу међу најбољим лирским мјестима у роману и истовремено симболички најсугестивнијим. Симболизација дескрипције, нарочито подводног, мртвог свијета, изведена је префињено, ненаметљиво и са пуно емпатије. Прије него што ће доспјети на Кајсаров чамац, Бах је додирнуо своје и Волгино дно и кратко боравио у подводном свијету мртвих. Списатељица нас је неосјетно превела у свијет језиве и увјерљиве фантастике и вратила у отрежњујући свијет не мање језиве реалности.

Бахов календар је такође саставни дио романа; он је допуна Бахове „философије времена“ и визије историје. Године од 1918. до 1938. именују се према доминантној историјској слици и амтосфери, односно догађајима. Списатељка је мајсторски избјегла идеолошке замке и знамења преузимајући Бахову тачку гледишта. А Бах је преосјетљиви, рањиви писац и учитељ који именује оно што види, чини и осјећа. Имена година од 1918. до 1923. градацијски су поређана према степену ужаса. Тако је 1918. Година Разорених Кућа; 1919. је Година Безумља и рата; 1920. Година Нерођене Телади са сликама трагова клања стеоних крава и цијелог узвишења насталог од бачене нерођене телади на мраз и гомилу говеђих ембриона: „телад је на мразу брзо срасла у огромну грудву наказних глава са зачецима ушију, дугачких ногу с раздвојеним папцима, танких ребара под розикастом кожом прошараном модрим венама, с великим тамним очима и готово човечним уснама. Такав ледени грумен немогуће је било разбити. Тамо су их оставили на снегу – да се отопе на пролеће“.

Учитељ таман помисли да је сагледао врх леденог бријега ужаса, а мртву телад смијениће колоне гладних, умирућих људи, које је сахрањивао у рупи на леду Волге, па ће онда наступити изобличена гладна дјеца: „кроз годину дана нестали су одрасли пешаци и залеђеном Волгом кренула су деца. Ситна, старачка лица; туробне звериње очи; поцрнели од скорбута зуби; потиљци – крастави псећи вратови; руке – мршаве канџе птица. У једном дану Бах их је сахрањивао троје. Зарекао се да више неће излазити на обалу – није имао снаге да са стрмина посматра Годину Мртве Деце. Дошао је кући, легао под перину, затворио очи и непомично чекао пролеће“.

Гузељ Јахина је, очито, мајстор жестоких слика страдања животиња – чак и животињских плодова – и дјеце, и по томе је блиска Драгославу Михаиловићу.

Роман је компонован према принципима класичне драмске композиције – као својеврсна романсирана драма у пет чинова. Сваки од пет дјелова има наслов који се може разумјети као архетип.

У првом дијелу – „Жена“ – говори се о Баховом учитељовању у Гнаденталу и његовом, према сату уређеном, једноличном животу, који су једини реметиле олује, муње и громови и њихов привлачни космички електрицитет. Тада би мирни учитељ показивао другу страну личности и незаштићен ишао у олују. Тако се испољава његова скривена, права природа, која ће снажно одредити његов живот – преосјетљиви учитељ и писац ићи ће у сусрет олујама. Праве олује ће прво замијенити Клара, седамнаестогодишња ћерка Уда Грима, потпуно одвојена од спољњег свијета и без представе о њему. Удо Грим је позвао учитеља да му подучава необразовану и несоцијализовану ћерку с надом да ће је тако припремити за удају. Бах ће мјесецима подучавати дјевојку скривену иза паравана од учитељевих очију због очевог страха да пред непознатим мушкарцем тек процвала дјевојка не постане сасуд гријеха. Оптичка дистанца и духовна блискост распаљују радозналост, па жељу и љубав у дјевојци која успијева да се искрада и да не

патује с породицом у Њемачку, већ одлази своме учитељу у Гнадентал.

Недозвољена и незаконита љубавна веза доноси невоље. Учитељ губи посао, па је приморан да се пресели на Кларин салаш. Зебњу за своју изненадну љубавну срећу Бах исказује бајколиким архетипом: био је сличан похлепном патуљку који се тресе над златом. Први пут је срео некога рањивијег и осјетљивијег од себе, а то је млада жена коју воли и која га воли.

Пар ускоро сазнаје да је њихова веза бездјетна и неплодна, од чега сахну Кларина љепота и свјезина. Незабравне су двије снажне лирске сцене у јабучару. Орезавши стабло јабуке, Клара удара снажно себе у стомак несрећна што је неплодна. Други пут њежно милује плод јабуке као што се милује глава новорођенчета. Треба ли напомињати да је ријеч о универзалној митској воћки. Гузељ Јахина је мајстор снажних лирских сцена.

Наилазе страшне године о којима је већ било ријечи, а онда долази Година Занемелости. Салаш је походила разбојничка тројка, опљачкала и похарала кућу, понизила Баха и силовала Клару. Од тога је Бах трајно занијемео.

Слика силоване Кларе, која нага и преморена спава са тајанственим осмијехом на лицу, антологијска је и амбивалентна. Понижена и измучена жена негдје несвјесно, дубоко у сну, осјећа да је задржала плодно мушко сјеме и да је носећа. То Бах види: „Била је нага. Бах ју је прву пут видео такву – саздану од млека и меда, од нежне светлости и баршунасте сенке. Танане руке лежале су јој на округластом стомаку, прикривајући, штитећи. Очи су јој биле склопљене, црте лица непомичне – спавала је. А усне су јој се смешиле.“ Жена је постала нова и непозната, необично блага и на други начин лијепа, с непрестаним смијешком на уснама. Шокирани, ниједи Бах побииједио је свој ужас, па згађеност, сажаљењем, самопрекором и поново пронађеном љубављу према жени и новорођеној дјевојчици која му је из мајчине утробе пала право у руке.

Други дио романа почиње Кларином смрћу и Баховом борбом за малу Ану, коју је усвојио и осјећао као дио себе. Млијеко за бебу је набављао музући крадом туђе козе и као преступник је приведен пред партијског руководиоца, грбавца Хофмана од кога је, за интелектуалне услуге, могао поштено зарадити довољне количине млијека. Хофман је у Баху пробудио писца: он „није описивао већ је наново стварао разрушену колонију (...); већ је градио“. Писање је за Јахину, као и за њенога јунака, грађење, поновно стварање разореног свијета. А када се окушао у писању бајки, Бах је у бајкама оживио своју љубав – Клару – и њене приче које је запамтио, пишући истовремено и о самом себи. Писања нема без уживљавања у другога, а то је прва особина и Јахине и њенога јунака.

Бах је Хофмана звао својим последњим учеником, али је разлика међу њима суштинска: Хофман је градио мртво, а „Бах је то мртво оживљавао“. Осамосталивши се, Бах је могао да пише „за себе“ и да чува своје радове и бајке од идеолошке употребе. Увиђао је како његове бајке могу да утичу на стваран живот, па ништа није препуштао случају, желећи да својом литературом створи „продоран, богат и стога добар свијет“ и да га остави у наслеђе Ани. Хофман ће предузети активне антирелигијске акције, порушити и црквени крст и завршиће на дну Волге пред налетом народне побуне.

Бах је добио и ново усвојче, сина, киргиског малог бескућника, који се везао за Ану и Баха. Уз њега је Ана проговорила, јер није могла уз нијеомог оца. Дјецу је револуционарни агитатор одвео у дом „Клара Цеткин“, одакле су она ишла у школу и више се оцу нијесу вратила. Баху је преостало да воли своју усвојчад и да их обилази. Без дјеце је осјећао празнину. Био је испуњен осјећањем да ништа није радио узалудно и да ником ништа више није дужан. Живот је био испуњен, а Јакоб Иванович ослобођен страха.

Око десет процената текста романа усмјерено је на крупне политичке личности и одлуке: Лењинова смрт, Стаљинови циновски привредни и саобраћајни експерименти, отварање

„немачке операције“ за раскринкавање „агентуре немачке оперативне службе“. То ће коначно разорити Гнадентал. Споменик Катарини Великој је срушен. Остао је само вапај: „Децо моја“.

Епилог романа је енциклопедијски сажет на свега двије странице. Догађаји и судбине у епилогу посједују потенцијалну грађу за нови роман. Бах је ухапшен 1938. године и осуђен на петнаест година робије у радно-поправним логорима. Погинуо је у руднику 1946.

Ана је завршила средњу школу, а даље школовање је прекинуо рат. Септембра 1941. депортована је са већином Немаца, а у новембру 1942. послата на присилни рад. У новембру 1946. ампутирана јој је нога због повреде на раду, па је касније радила као евидентичар.

Васја је завршио факултет страних језика, радио неко вријеме у колхозу на бившем Гримовом салашу, а онда се упутио да тражи Баха. Нашао је Ану и оженио се с њом. Радио је као наставник њемачког језика.

Енциклопедијски сажети подаци из епилога упућују на закључак да ова књига има документаристичку основу и да је одговорно утемељена на историјској истини. Али то није сметало даровитој ауторки да распали машту и завири и у мртви свијет на дну Волге; да са изузетном способношћу уживљавања оствари незаборавне књижевне јунаке; да оствари антрополошке увиде и продоре у Кларином лику; да испише једну од највећих похвала љубави и праштању, али и жељи за рађањем и дјецом; да својој књизи дадне озбиљну аутопоетичку димензију. Цијела једна поетика умјетничке бајке изложена је у овом изузетном роману.

Ријеч је о осјетљивој ауторки високе емотивности и доброг вођења сижеа. Још ће се о њој чути.

О ДРАГОСЛАВУ МИХАИЛОВИЋУ – ЛИЧНО, СУВИШЕ ЛИЧНО

Говорићу, барем на почетку, о Драгославу Михаиловићу лично, сувише лично.

Једно је несумњиво: Драгослав Михаиловић је велики приповједач и класик српске приповједачке прозе.

Десет година прије него што је рођена Гузељ Јахина, 1967, појавила се прва Михаиловићева сјајна књига – приповједачки вијенац *Фреде лаку ноћ*. У тој књизи су неке од најбољих приповједака српске књижевности друге половине двадесетог вијека: „Путник“, „Лилика“, „Богиње“, да помемемо само ове три, а свака је врхунска. У тој књизи се зачала идеја о *Чизмашима*.

Драгослав Михаиловић, заправо, није имао прву, није имао почетничку књигу. Прва је већ била ремек дјело. Одмах је било јасно да с њим долази нешто ново и велико.

Тада сам био бруцош на „Светској“ београдског Филолошког факултета. Тада је књижевност, и умјетност уопште, значила много. Књижевност је освајала просторе слободе и досезала естетске висове. Стасавао сам као књижевни критичар уз прозу Драгослава Михаиловића. Другом књигом, сажетим, кратким романом *Кад су цвешале њикве*, Михаиловић је постао књижевни граничник. И његов роман такође. Нешто се крупно са том књигом преломило у српској прози. Био је то догађај првога реда, не само књижевни, али прије свега књижевни, прозни, приповједачки.

А када се појавила књига са чудесним поетским насловом *Ухвати звезду њадалицу*, занијемимо сам. Била ја то моја књига и мој наслов. У том наслову васкрсао је читав мој дјечји, планински свијет, испод најозвјезданијег неба које постоји. Сваку ноћ, сваких пет минута, распрскавала се по једна звијезда падалица. Написао сам новинску

критику о тој књизи и за њу добио награду критике „Милан Богдановић“. Озвјездано небо мога дјетињства и књига Драгослава Михаиловића увели су ме у српску књижевну критику. Неповратно.

Када се појавио роман *Чизмаши*, прешао сам био тридесету. Био сам члан жирија за додјелу Нин-ове награде. Тада је то нешто значило. Био сам онај који је преломио да Нин-ова награда припадне Драгославу Михаиловићу. Да то тада нијесам учинио, Драгослав Михаиловић би остао без Нин-ове награде. Данас је то мање важно. Онда није било. И данас волим ту књигу. Колико би Нин-ова награда била сиромашнија без Драгослава Михаиловића?!

О роману *Злоћвори* нема много добрих текстова. Та књига је потцијењена. То је књига о злу у човјеку; о злотворима и жртвама; о логору. У тој књизи је једна од најстрашних сцена мучења и убијања достојна Иве Андрића. Та књига ме потресла. Пресудно сам се залагао да та књига добије награду „Светозар Ђоровић“. И добила ју је.

Говорио сам Александру Тишми колико је та књига добра, хвалећи и његову *Школу безбожничкива*, и у њој сцену мучења Милоша Остојина. Сагласили смо се. Рекао сам му, а то сам и написао, да су три најстрашније сцене мучења Андрићево дочаравање Радисављевог набијања на колац, Тишмина *Школа безбожничкива* и Михаиловићеви *Злоћвори*. Остајем при томе.

Био бих несрећан као књижевни критичар и предсједник овога жирија да Велика Андрићева награда није дошла у руке Драгослава Михаиловића. Зато је овај дан за мене као књижевног критичара веома важан. Зато се радујем овој награди као и Драгослав Михаиловић.

Писао сам већ о приповијеткама, о романима *Гори Морава* и *Злоћвори*, нешто о *Чизмашима*, али никад није сам писао о једној од мени најдражих књига, о ремек дјелу *Кад су цвјетале тикве*. Ту књигу сматрам саливеном, врхунски сажетом, без ичега сувишног, без ичега што јој недостаје.

Мала, велика књига Драгослава Михаиловића.

РОМАН ГРАНИЧНИК
О роману *Каг су цвейшале тикве*
Драгослава Михаиловића

Роман Драгослава Михаиловића *Каг су цвейшале тикве* (1968) јесте књижевноисторијски оријентир; граничник који означава побједу „прозе новог стила“, како је ову књижевну оријентацију у високом српском модернизму именовано њен најзначајнији критичар Љубиша Јеремић. Проза се окренула крвавом грумењу живог живота, јунацима са животне периферије, аутсајдерима. Отворила се за њихове несрећне и напаћене душе и за њихов жив, говорни језик, ослоњен на дијалекат или улични сленг. Михаиловићев јунак је негативац: дијете улице, сексуални преступник, учесник у тучама, боксер, убица и емигрант, али и пострадали несрећник. Роман је испричан из његове, ниско постављене перспективе: психолошке, идеолошке, фразеолошке и аксиолошке; његовим гласом којим се исповиједа у првом лицу једнине његова напаћена душа; његовом лексиком и реченицама, из његових увјерења и система вриједности. Створена је илузија усменог казивања која је посљедица оријентације на туђи говор – на говор самога Љубе Врапчета, Шампиона. Та прозна техника од Бориса Ејхенбаума именована је и ушла у теорију књижевности као техника сказа, а нарочито је развијена у руској и српској књижевности.

У потпуном контрасту са гласом и говором главног јунака и приповједача Љубе Сретеновића јесте мото романа – реченица из средњевјековног текста Даниловог ученика (13 и 14 вијек): „Ево, лишени славе своје, у понижењу великом стојимо, вођени силом куда нећемо.“ Михаиловићев јунак је емигрант у Шведској. Побјегао је са свог Душановца прије дванаест година, а већ осам живи у Естерсунду, не по

избору ни по својој жељи, већ из љуте невоље, бачен неком невидљивом силом. Показује се да човјек није ни ковач своје среће нити господар свога живота, како нас је увјеравала оптимистички усмјерена књижевност и њена варљива идеологија, већ животни пут Љубе Врапчета потврђује реченицу Даниловог ученика из мота романа: лишен шампионског ореола и локалне славе, бивши Шампион је постао понижени емигрант и нашао се тамо гдје није ни слутио, а камоли желио да ће бити. Животом се не управља као колима. Осјећању свијета Драгослава Михаиловића блиско је осјећање из пјесме „Живот“ Милоша Црњанског: „То ништа не зависи од мене/(...) Не, не од мене“.

„Не, нећу се вратити“, прва је реченица Љубе Врапчета којом је већ дат епилог. Али Љуба се неће вратити не зато што то не би хтио, већ зато што је то немогуће. Остала му је једино „мрачна нада“ у један „паметан рат“, а паметних ратова нема, или су изузетно ријетки. „Мени је овде лепо“, вели он на почетку романа, али одмах додаје да гради неку кућу изван града која би га подсјећала на Душановац, а на самом крају признаје да непрестано плаче за Душановцем:

„А ви, ако некада одете на Душановац, погледајте га добро. Чујем да се доста променио; ако. Тада ћете се можда сетити да овде живи један човек који и кад стоји и кад хода, и кад се смеје и кад спава – плаче за њим; један човек који још може да се узда једино у рат.“

Драгослав Михаиловић је вратио повјерење у причу, у мајсторско вођење сижеа, са мноштвом сукоба и драмских напетости које се драматично разрешавају, па је роман веома близак драми. Сасвим је природно што је Михаиловић последице романа написао истоимену драму чије је извођење забрањено, а писац нападнут од самог тадашњег државног и партијског врха. Напао га је сам Јосип Броз Тито.

Кратки, згуснути Михаиловићев роман има 24 кратка поглавља, баш колико и Андрићева *На Дрини Туџија* или Хомерова *Илијада*. А број двадесет четири јесте круг или дво-струки круг, али круг који сугерише савршенство и крај приче,

и који је имплицитна похвала причи и причању. Крај романа допуњава и експлицира ту похвалу причи. Љуба Сретеновић каже свом фиктивном сабјеседнику и слушаоцу: „Ето, више нема ништа. Све смо испричали“. Све је испричано што причи припада и што је приче достојно. Живот је стао у причу, иако је главном јунаку тек тридесет осам година. Што није испричано, изгубљено је или приче није достојно.

Желидраг Никчевић

НАД ХЛАДНОМ БЛИСТАВОМ РЕКОМ

„Ко је читао „Обитељ“ Захара Прилепина и „Лавр“ Јевгенија Водоласкина, могао је помислити да је савремена руска проза своју квоту ремек-дела на почетку 21. столећа достојно испунила. За дивно чудо, сада је ту и Гузељ Јахина – после сензационалног успеха дебитантског романа „Зулејха открива очи“ она читаоцима дарује још један бисер, „Децу Волге“, књигу која по дубини захвата у трагичне расколе руске историје, по психолошком рафинману и нарочито по мајсторству приповедања на деликатној граници бајке и сурове збиље представља високи образац руског магичног реализма. Наравно, његови извори не налазе се у прози латиноамеричких генија, нити у Фокнеровом митолошком натурализму, већ у древним немачким бајкама које су се преселиле на обале Волге, час спајајући час делећи Европу и Азију. И ту, код младе руско-татарске списатељице, у домовини Гогоља и Достојевског, нашле истинско уточиште, растворивши се у бесконачном пространству шума и степа, где се осетљив човек може сакрити од времена, а може и заувек нестати.

Роман описује живот и судбину немачке аутономне заједнице на Волги двадесетих и тридесетих година прошлог века, а истовремено прича причу о средовечном сеоском учитељу Јакобу Ивановичу Баху, типичном малом човеку у вихору велике Историји. Радња романа одвија се (можда превише) споро, али је зато стил веома динамичан: парадоксални спој спољашње укочености и унутрашње психолошке напетости, остварене јарким и сочним детаљима, унутрашњим монолозима, преклапањем пејзажа, ентеријера и душевних стања – то је поступак који Јахина користи мајсторски и доводи га скоро до савршенства.

Бах сваког јутра у шест сати стоји крај звоника у дворишту школе, сачека да се обе казаљке стопе у једну линију, а

онда из све снаге повуче конопац. Часак касније, сваки житељ мале колоније осврнуо би се на тај звук, скинуо капу и прошапутао кратку молитву. У Гнаденталу је почињао нови дан. Бах онда потпаљује пећ и загрева учионицу, око осам стижу ученици. Он им предаје руски и немачки језик, читање и аритметику. И тако недеља за недељом, година за годином, од којих „свака подсећа на претходну и ни по чему се не издваја“. Али једнога дана Бахов живот се потпуно преокренуо. Чудни гласник доноси му чудно писмо: неки Грим моли га да дође на пристаниште, има за њега посао. Бах невољно одлази, тамо га чека ћутљиви Киргиз, превози га чамцем на другу обалу Волге. Кроз шуму стижу на тајанствени салаш. Богати Удо Грим жели да Бах поучава његову ћерку Клару, при чему девојка од педагога мора да буде скривена параваном, за сваки случај.

Они се, наравно, заљубљују, Клара бежи од оца у Гнадентал, али их тамо ништа добро не очекује. На њих се обрушавају трагичне перипетије раног совјетског периода – грађански рат, борба против кулака, формирање колхоза, усађивање комунистичке идеологије у једну дубоко религиозну средину... Бах се труди да сачува Клару од страха околног света, „као грамзиви гном који се тресе над златом“. Клара умире на порођају, а Баху остаје само кћи, Ана. Треба преживети.

У свим тим збивањима неочекивано васкрсавају сижеи и јунаци прастарих германских бајки. И учитељ Бах, и становници колоније Гнадентал, и његова вољена Клара, и њен свирепи отац Удо Грим, кћи Ана, беспризорни луталица Васка који постаје Бахов усвојени син, партијски лидер совјетског Гнадентала Хофман, баш као и два вожда огромне земље, један који умире 1924. године и други који долази – сви су они само делићи тог волшебног света, и сви захтевају посебно дешифровање. Сваки приповедачки обрт упућује нас на изворни архетип. Притом, Јахина врло вешто барата разним контекстима: историјским, етничким, културним, фоклорним, митолошким... увек проналазећи тачне пропорције свакодневице и метафизике.

У преводу с немачког, Гнадентал је благодатна долина. Јахина своје јунаке смешта у тај готово рајски простор,

бајковит и од света изолован. Гнаденталци нигде не иду – немају због чега. Све што им је потребно већ је ту, у малом насељу на обали Волге. Негде низводно, или узводно, свеједно, постоје Покровск и Саратов, негде у даљини је Москва, а у неком незамисливом простору, који слабашно трепери у крви поволшких Њемаца, постоји још и Германија. И то је сва екумена. Волшебни простор има и своју границу – Волгу. Она својим обалама дели свет на реални и иреални. Она је граница између светова, она је чистиште. На њеном дну „жива“ бића чекају свој тренутак, да би судњег дана стали пред Створитеља и одговарали за свој земаљски живот. Волга је, наравно, и глобална метафора романа. У њеним дубинама крију се слојеви историје и фантазије, тајне живота и смрти.

А бајке – оне су везивна нит читаве романескне конструкције. Успут – оне заиста преображавају реалност. Њих записује и њима после Кларине смрти тргује несрећни Бах, размењујући их за млеко којим ће нахранити Ану. Бајке дају млеко уместо покојне мајке. Бах своја мала ремек-дела продаје партијском секретару Хофману, који их редактуром претвара у идеолошке проповеди и користи за агитацију. Међутим, наступају времена у којима реалност продире преко граница бајковитог архетипа.

У средини књиге, у централним поглављима (15, 16 и 17), и јунаку и људима око њега чини се да се Бахове бајке остварују – као велики совјетски процват. Радња се одвија 1926–27, у време кад се клатно репресија још није сасвим размахнуло, опозиција још није уништена, сељаштво је због НЕП-а мало одахнуло. Између осталог, то је и време снажног успона књижевности и кинематографије. Отуда је и лик вожда, Стаљина, код Јахине веома изнијансиран, без стереотипних гео-политичких алузија.

Управо због те изнијансираности уследили су приговори „либералних“ критичара. По њима, Јахина пажљиво заобилази најоштрије теме у историји руских Немаца. На пример: глад у Поволжју, изазвану насилном колективизацијом, она као да ставља у заграде приповедања. До јунака допиру само одблесци трагедије, јер он живи усамљенички,

огромном реком одвојен од родне колоније. „Јахина вешто нивелира ужасну реалност уз помоћ бајковитог језика, као да покушава да заштити совјетску власт од директне кривице, приписујући зло некаквој неземаљској, нељудској вољи.“ Укратко: она белетризује совјетске (руске) репресије.

С друге стране, приговори „патриотске“ критике звуче отприлике овако: пошто је у првом роману о Зулејхи описала страдање Татара, а у другом Немаца, који ће мали народ код Јахине бити следећа жртва руске „љубави“? Постоји јако подозрење да је некоме врло важно да Јахину прогласи првом списатељицом Русије, да би савремену руску прозу представљале искључиво књиге о лошем руском народу, који угњетава симпатичне националне мањине.

Наравно, ти приговори међусобно се потиру, истовремено на занимљив начин потврђујући распон, снагу и вредност литературе која – док суверено преплиће мит и стварност – надилази сваку идеологију. Могу ли туђа деца постати своја? Могу ли деца уопште бити туђа? Може ли држави бити туђ један од народа који је насељавају?

Одговори нису баш радосни, па ипак, као што су нам говорили стари учитељи – трагедија може бити и веома оптимистичан жанр. Ако је написана овако као роман „Деца Волге“, у њој побеђује човек чија је душа са хладне блиставе реке устремљена у небеса.

БЕСЕДЕ ДОБИТНИКА
„ВЕЛИКЕ НАГРАДЕ *ИВО АНДРИЋ*“

Гузељ Јахина

Поштоване колеге, драги пријатељи...

Веома се радујем што ми је указана част да се данас нађем на овом месту. Желим да вам захвалим на високом вредновању мог романа „Деца Волге“ (или „Децо моја“ како гласи назив у оригиналу) и на могућности да дођем у Андрићград.

Позната изрека вели: „Народ који не познаје своју прошлост, не заслужује да има будућност“. Може ли се онда рећи да се Иво Андрић, бавећи се брижљиво и пасионирано прошлосту своје земље, на тај начин бринуо о њеној будућности? Чини ми се да може.

Његови најпознатији романи – „На Дрини ћуприја“, „Травничка хроника“ и „Госпођица“ су, поред осталог, историјски романи. Сва три су написана у Београду за време фашистичке окупације, у некој врсти кућног притвора. У таквим условима физичке неслободе, у страшном ратном времену, пише је мисао стекла истинску слободу. Занимљиво је да се историјском прозом Андрић почео бавити тек пошто је постао дипломата: актуелна политика потакла га је да порине у прошлост – у потрази за одговорима.

С једне стране, Иво Андрић је за Босну и Србију постао својеврсни „гениус лоци“ (покровитељ, дух места), а са друге, приповедајући о конкретном географском поднебљу и стварним историјским догађајима, он казује о стварима које имају универзалну људску вредност, о вечним темама. Основна његова тема је судар различитих култура, њихова коегзистенција, укрштање и прожимање. Четири света преплићу се у његовим романима – муслимански, православни, католички и јеврејски (заправо, има их више, али ово су четири главна). Ти светови се сукобљавају и мире, живе једни крај других, уче једни од других, убијају једни друге... настоје да схвате једни друге, обмањују и изневерују. Граде и разарају мостове. Данас је ова тема посебно актуелна. И то не само на Балкану, већ и у читавој Европи, на Кавказу, у Великој

Британији, Југоисточној Азији. У условима светске глобализације народи се наново уче да живе заједно, утичући једни на друге и борећи се за сопствени опстанак.

Тема суживота народа и народности решавана је у Совјетском Савезу на врло специфичан начин. Од средине 19. века за Царску Русију говорило се да је „тамница народа“ и бољшевици су јавно декларисали преображај те тамнице у велику и сложну породицу под брижним оком Ј.В. Стаљина – „оца народа“ (то му је био званични надимак). Међутим, права породица из ње никада није настала. Неки народи постали су сирочад – као, на пример, совјетски Немци, који су 1941. године масовно депортовани из свог родног краја, са обала Волге. О том народу и његовој историји говори роман „Деца Волге“. Главни јунак романа, сеоски учитељ Јакоб Иванович Бах не гради мостове – напротив, он жели да оде на опустелу обалу Волге и тамо се сакрије од злог времена, од историјског процеса. И доживљава пораз: није могуће живети у земљи без додира са њеном историјом, пре или касније – постајеш део историје своје земље.

Данашња политичка збивања у свету су веома турбулентна. Понекад се стиче утисак да клизимо уназад, у прошлост, и да Велика историја прети да се понови. Та бурна дешавања руше многе, већ изграђене и успостављене везе. Значи, треба их поново стварати – поново градити мостове, понајпре, мостове културе. Роман „На Дрини Ђуприја“ завршава се сценом рушења моста који је постојао четири стотине година. Данас, међутим, мост на Дрини опет стоји и служи људима. Вероватно је то судбина сваког моста – да буде повремено рушен, како би нам потом пружио прилику да га изнова саградимо.

Драгослав Михаиловић

Између приповедака, романа и драма ја сам писао врло много и о најжалоснијем и најопаснијем југословенском логору из времена титоизма – Голом отоку. Још као сасвим млад човек од двадесет година када сам видео то чудо које се са људима дешава на томе месту, ја сам мислио „о овоме неко мора да пише“. Затим сам чекао тридесет година да неко заиста нешто напише озбиљно, а писали су, обично, људи који су тај логор измислили или изводили. И тако је дошло време када сам ја рекао себи „о томе ћеш морати ти да пишеш, иначе неће нико други.“ И тако сам затим сео и написао пет дебелих књига од готово четири хиљаде страна. После објављивања тих дебелих књига о Голом отоку ја сам имао многе сусрете са голооточанима, са бившим голооточанима и правило сам неке забелешке о томе шта смо разговарали. И тада ми се десио један догађај који, иначе, у мојој породици већ био забележен да сам се разболео и записао сам једну кратку белешку како сам ја утврдио.

ДА ЛИ ТО ДОЛАЗИ ГОСПОЋА СМРТ

25. јун 2006.

Ово би могло бити оно завршно срање.

Дакле, око Нове године сам опет добио неку досадну гушобољу, од које се последњих година доста штрецам. Све покушавам да решим неким гранулама за сисање, па аспириинима, затим сирупом за искашљавање. Али ништа не помаже. Повишену ватру сам имао тек два-три пута и пробам да останем при народним лековима, без антибиотика као рачунам, они ми могу устребати за нешто крупније. Ипак, на сам дан Нове године, 1. јануара 2005, кад нигде ништа не ради, а сад су навалили још да славе и оба Божића, православни и католички, одлазим у оближњи дом здравља, у Симиној улици.

Тамо ме прима нека лекарка педесетих година. Свлагим кошуљу и она ме слуша слушалицама као пре рата – машине за снимање се такође одмарају – и онда ми мало зачуђено каже:

„Па вама десно плућно крило уопште не ради! Потпуно је блокирано“ Онда после тренутне паузе додаје: „А ово друго вам ради тек половином“.

Даје ми рецепт за неки нов антибиотик, врло јак, који треба попити само пет пута и објашњава:

„Ово ће вам, на кратко, сигурно помоћи. Али чим прођу празници, идите у антитуберкулозни диспанзер на преглед.“

Диспанзер почиње да ради тек кроз девет дана, 9. јануара, и ја закључујем да слободно могу толико да сачекам и да дотле не тражим никакву хитну интервенцију. Одлазим на преглед 9. јануара.

Прима ме ћерка Славка Стојановића, мог другара из Ђуприје, која је у диспанзеру кардиолог, и уводи ме пулмологу.

Он ме доста површно послуша слушалицама.

„То је то“, каже.

И прописује ми неке инхалације са инфузијом и пумпице за удисавање, као да патим од старачке сипње.

Признајем да ме преглед помало нервира – доктор притом гласове изговара гласније и заокруженим уснама као да сам глув – и дисциплиновано идем на инфузије и пишкам из пумпица на уста.

Осећам се знатно боље, иако се као болесник нисам ни осећао – и то се потврђује и на контролним прегледима кроз месец и кроз два месеца.

Изненада, кроз два и по месеца, кад ја већ очекујем да се терапија с пумпицама прекине, Славкова ћерка Љупка се помало панично јавља:

„Нешто с левенштајном“ – то је нека проба с испљувком на туберкулозу, која траје два-три месеца – „није у реду и доктор Дарко ти поручује да одмах ујутро дођеш на преглед.“

Вратила ми се туберкулоза! И то, ако се не варам, после четрдесет осам и педесет шест година! Трећи пут.

Доста сам поражен, признајем. Немам, чини ми се, ниједан озбиљан туберкулозни симптом од свих које познајем

– не кашљем претерано, осим онако пушачки, не замарам се, не знојим се ноћу – али знам каква је то подмукла болест и, љутећи се на себе што нисам одмах потрчао овамо, прерачунавам се колико ће ново лечење потрајати.

Питам доктора о томе. Сада се туберкулоза брже лечи.

„Па“, каже овај, „тако, до Нове године. Девет месеци.“

Девет месеци! А ја сам се, у седамдесет шестој, скоро навикао да будем здрав.

Ово би, дакле, могло бити оно ситно зајебавање пред коначни одлазак. Зеза те час једно час друго и сваки час трчиш лекарима. И чудиш се што те ретко болесног, у последње време, зафркава, као никад дотле. А и не помишљаш да ти то она гопођа којој се осећа из уста у ствари простире црвени тепих и чека да елегантно закорачиш на њега.

25. децембар 2006.

Јуче сам завршио деветомесечно лечење од туберкулозе и Нена и ја данас после подне летимо за Лисабон сину Банету и његовима. Договор је да останемо петнаест дана, уколико нас домаћини не иштутирају раније.

КЊИЖЕВНОСТ
/
LITERATURE

Бојан М. Ђорђевић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
nalesko1965@gmail.com

050:316.75 ПРОГРЕС
https://doi.org/10.18485/ai_lik.2020.6.9.1

Оригинални научни рад

КАД СУ КОНТРАРЕВОЛУЦИОНАРИ ПРИЗИВАЛИ РЕВОЛУЦИЈУ: КУЛТУРНИ ДИСКУРС ДНЕВНОГ ЛИСТА *ПРОГРЕС* (1920)

У раду се анализира културни дискурс у политичком дневном листу *Пројрес*, који је излазио током шест месеци (од маја до новембра) 1920. године, а чији је власник био Сима Пандуровић, те уредници Драгиша Васић, и једно време Душан С. Николајевић. Указује се на еклектицизам идеолошких, светоназорских и поетичких ставова и стремљења, као и на то да је тај лист окупио најразличитије представнике тадашњег културног и књижевног живота Срба и Хрвата.

Кључне речи: *Пројрес*, књижевност, политика, идеологија, револуција, поетика, полемика.

1.

Када бисмо на једном месту донели списак српских и хрватских књижевника и културних радника који чине: Сима Пандуровић, Драгиша Васић, Душан Николајевић, Тодор Манојловић, Тин Ујевић, Милош Црњански, Ратко Парезанин, Станислав Винавер, Станислав Краков, Сениша Кордић, Светислав Стефановић, Ранко Младеновић, Растко Петровић, Бошко Токин, Сибе Миличић – тешко бисмо могли избећи примедбе за недопустиви еклектицизам, за произвољно повезивање књижевника који су и својим животом, и својим светоназорима, и својим поетикама у много чему различити, а често и антиподи. Могло би се, штавише, даље рећи да би се њихова имена, овако скупно

узета, могла наћи једино у каквој антологији, па и онда би се приређивач такве антологије могао оптужити за некритичност и недостатак доследног критеријума.

Па ипак, у једном тренутку, током шест месеци, од маја до новембра 1920. године, сви ови књижевници заиста су се нашли заједно, окупљени око дневног листа који је утемељен као независно политичко гласило, али који је од почетка имао много већи утицај на културни живот у тек формираној и још до краја неуобличеној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Уосталом, управо то што су прилике у земљи биле још увек несређене, што се водила полемика о карактеру власти и државне организације, о политичком устројству – све то је омогућило да постоји, макар и накратко, овакав лист који ће, упркос основама уређивачке политике и главном тону, постати место слободног сучељавања различитих ставова о најразноврснијим питањима политичког и културног живота. Само у таквим околностима, и са овако широком лезезом углавном млађих сарадника, могла се и нападати и бранити државна политика, и славити и осуђивати Октобарска револуција, и заступати и оштро критиковати модернизам у књижевности и уметности, а о истим књижевним текстовима писати и афирмативно и негаторски.

2.

Дневни лист *Пројрес* покренули су у мају 1920. године (први број изашао је 10. маја) Сима Пандуровић, Драгиша Васић и Душан С. Николајевић. Номинално, власник је био Пандуровић, а Васић и Николајевић уредници, али су сва тројица имали финансијски удео у листу. Оно што их је повезивало јесте то што су сва тројица били књижевници, и сва тројица опозиционо настројени према тадашњој влади. Но, оно што их је разликовало били су њихови светоназори у том тренутку. У то доба, непосредно по Првом светском рату, Васић се истицао својим левичарским идејама, са изразитим симпатијама за совјетску власт, те апострофирањем радничке класе као силе која новој држави може обезбедити

стабилност и напредак: „Ми смо досад имали срце Рата. Сад нам треба срце Рада. Дајмо друга срца деци.“¹

Душан С. Николајевић, пак, иступао је са изразито конзервативних позиција, и кад је у питању био однос према социјалистичком покрету и руској револуцији, и када се радило о модерном књижевном изразу. Иако је заступао став да је тадашњи друштвени систем, нарочито у светлу тек завршеног рата, неодржив, и да представља опасност за опстанак нове, младе државе, спас је видео искључиво „у дубоком и свестраном реформисању“, истичући: „Противници смо комунизма, и као економске и као политичке доктрине.“² Лењина је видео као „повампиреног Брута“, а владавину бољшевика као „оличени макијавелизам“.³ Истичући, у програмском тексту *Криза Европе*, да је прогрес „увек одмерен и спор“, бољшевизам му се указивао као „чисто доктринарство“ и као наставак руске царистичке, деспотске традиције: „Свиреп је бољшевизам као и царизам, и у Владимиру Илићу Лењину има доследности злочина, снаге Петра Великог, крвавог лудаштва Ивана Грозног.“⁴ Лењиново „обоготворење“, како га је назвао, критиковао је са изразито индивидуалистичког становишта, али је у тој критици култа вође неприкривено алудирао и на Николу Пашића, чиме је поље критике проширио и на домаћу политику: „То је један култ сасвим осредњим појединцима и један култ простачки, вулгаран, култ у коме се скрио егоизам, ситан интерес.“⁵ У својим књижевним освртима, пак, Николајевић се исказивао као доследни антимодерниста и традиционалиста, чији су параметри за стил и правац у литератури били Гете, Ла Рошфуко и Богдан Поповић.⁶

Сима Пандуровић, који је, као номинални власник, давао тон овом политичком гласнику и често писао уводнике, био је ближи Николајевићу по својим идеолошким ставовима, али

1 Драгиша Васић, „Религија рада“, *Пројрес*, 1920, I, 7, 1.

2 Д. С. Николајевић, „Демократија и економија“, *Пројрес*, 1920, I, 4, 1.

3 Д. С. Николајевић, „Брут и макијавелизам“, *Пројрес*, 1920, I, 3, 1.

4 Душан С. Николајевић, „Криза Европе“, *Пројрес*, 1920, I, 11, 1.

5 Д. С. Н., „Култ личностима“, *Пројрес*, 1920, I, 10, 1.

6 Видети: Душан С. Николајевић, „Ла Рошфуко – једна задоцнела импресија“, *Пројрес*, 1920, I, 5, 2; Душан С. Николајевић, „Гетеов Вертер“, *Пројрес*, 1920, I, 6, 1–2.

се држао умерено и опрезно. Према бољшевичкој револуцији био је уздржан, али је није отворено нападао, сем у једној ствари. Наиме, највећу опасност видео је у бољшевичком плану за федерализацију државе. У критици федеративног уређења био је доследан и непоколебљив, видевши у томе опасност и за тек формирану Краљевину СХС: „Федерализам је мржња на државу, на напредак, на велику културу и развијен живот, на оно што је ново и боље од старог.“¹ Доследно томе, иако жесток критичар Пашића, Трумбића и Веснића, залажући се за слободне изборе и Конституанту, подржавао их је једино у захтеву за централистичким уређењем државе.² Извор овом опредељењу можда треба тражити у нечему што у то доба уједињења није било ни лако, ни популарно, а ни политички коректно изрећи, а то је Пандуровићева сумња у неопходност уједињења и у праве мотиве за то. Док је сва политичка и културна јавност истицала да уједињење представља остварење вишевековног сна југословенских народа на коме су радили најумнији српски, хрватски и словеначки политичари, научници и књижевници, дотле је Пандуровић сматрао да је стварање јединствене државе резултат међународних околности и тренутних политичких интереса великих сила: „Дело уједињења наших племена претежно је производ њиховог националног инстинкта и нужности спољашњих чињеница, резултат крви и зноја маса и међународних прилика, а не планова или прегнућа, смишљеног и систематског рада и приуготовљавања или памети њихових вођа.“³ Како је овај текст био уводник првога броја *Пројреса*, он се може схватити и као програмско опредељење власника и уредништва. Стога је Пандуровић поставио једну наизглед парадоксалну поставку по којој

1 Сима Пандуровић, „Федерализам“, *Пројрес*, 1920, I, 18, 1.

2 Сима Пандуровић, „Против провизориума“, *Пројрес*, 1920, I, 2, 1.

3 С. П., „У име прогреса“, *Пројрес*, 1920, I, 1, 1. Касније ће Пандуровић еволуирати у огорченог противника југословенске заједнице, чему ће до краја дати одушка у жеку окупације током Другог светског рата, упозоравајући: „Ако вам неко приступа као „Југословен“, можда је то и какав фантаст. Будите, у сваком случају, обазриви. Јер је много вероватније да је то или глупак или варалица.“ Сима Пандуровић, „Унутрашње оријентације“, *Српски народ*, 1944, III, 2/3, 16.

„уједињењу треба да претходи разједињење“, одмах потом јасно објаснивши шта се под тим подразумева, то јест да се Срби, Хрвати и Словенци могу истински духовно ујединити тек кад се „разједине са својим нечасним политичарима, дотрајалим и реакционарним странкама.“⁴

Пандуровићеви ставови о књижевности и књижевној политици које је он износио у *Пројресу* готово да досад нису узимани у обзир када се говорило о његовом критичком ангажману.⁵ Узимало се да његова поратна књижевна и критичка делатност отпочиње у *Мисли*, а занемарује се да је *Пројрес* био, како смо показали, управо Пандуровићев лист. Први програмски текст он је зато објавио управо у *Пројресу*, под називом *Пред новом књижевношћу*.⁶ То је изузетно озбиљна и прецизно изведена анализа стања српске књижевности након Великог рата, предочена мирним тоном и без икакве острашћености. Пандуровић је најпре истакао погубан утицај рата на нашу књижевност: „Направљена је једна велика провалија и изгубљен континуитет.“ Затим са пијететом помиње мртве књижевнике, попут Велимира Рајића, Милутина Ускоковића, Диса и Милутина Бојића, указавши, међутим, и на оне „који су из ових или оних разлога ућутали“ (Дучић, Шантић,⁷ Ракић, Вељко Петровић, Ћипико, Бора Станковић). Наду у обнову и „буђење“ српске књижевности пружали су му, међутим, млађи, „талентовани“ писци, а њихов списак доказује да Пандуровић бар у том тренутку није био ускогруд, нити је показивао особине „најизразитијег негатора српске авангарде.“⁸ Јер, уз младе књижевнике склоне традиционалистичком стилу и маниру (Божа Стојадиновић, Света Миленовић, Сениша Кордић,

4 Сима Пандуровић, „Уједињење – разједињење“, *Пројрес*, 1920, I, 60, 1.

5 Чак ни у детаљној анализи Пандуровићевих естетичких и поетичких ставова нису узимани у обзир текстови објављени у *Пројресу*. Видети: Gojko Tešić, *Srpska avangarda u polemičkom kontekstu*, Svetovi, Institut za književnost i umetnost, Novi Sad, Beograd, 1991, 61–83.

6 *Пројрес*, 1920, I, 59, 2–3.

7 Управо ће у *Пројресу* Пандуровић објавити свој познати есеј о Шантићевој поезији. Видети: С. Пандуровић, „Алекса Шантић“, *Пројрес*, 1920, I, 23, 2; 24, 2.

8 Г. Тешић, нав. дело, 62.

Драгољуб Филиповић, па и најмлађа од свих, Десанка Максимовић), Пандуровић је истакао и најзвучнија имена „младих“ са другог поетичког и естетичког пола – Иво Андрић, Милош Црњански, Сибе Миличић, Станислав Винавер. Ако, дакле, и има елемената за тврдњу да је „текстове-памфлете“ и „пасквиле против модерне поезије“ Пандуровић објављивао у *Мисли* и *Прејороду*,⁹ то никако не стоји када су у питању његови текстови у *Пројресу*. Закључак овог Пандуровићевог текста, међутим, био је донекле изненађујући. Он је недвосмислено налагао да српски књижевници морају настојати да се поведу за хрватским, јер „хрватска књижевност представља знатно бољи принос нашој књижевности.“

3.

Ако би се могле издвојити најважније упоришне тачке у уређивачкој политици листа *Пројрес*, биле би то две непорециве и једнодушно прихваћене стајне тачке, и два питања око којих су сами сарадници листа ломили копља.

Кад је у питању прво непорециво опредељење и власника, и уредника, и сарадника овога листа, онда је то непомирљиво опозиционарство према влади, оличено у критикама и њене унутрашње и њене спољне политике. Указивало се на недостатак демократије у друштву,¹⁰ на то да се државом више не може управљати као „маленом Србијом пре рата“,¹¹ на то да се узори имају тражити у младим демократијама попут Чехословачке,¹² те да власт мора бити стриктно подељена између Круне и Парламента.¹³ Најдаље је у својим текстовима у овом правцу ишао главни уредник Драгиша Васић, не либећи се да напада монархију као највећег кривца за лоше стање у држави и да чак напомиње како „неће проћи много времена

9 Г. Тешић, нав. дело, 71.

10 С. Пандуровић, „Слободна конституанта“, *Пројрес*, 1920, I, 9, 1.

11 Душан С. Николајевић, „Велика држава“, *Пројрес*, 1920, I, 3, 1.

12 „Чехословачка демократија“, *Пројрес*, 1920, I, 24, 1.

13 Д. С. Н., „Куда идемо“, *Пројрес*, 1920, I, 29, 1.

док се не покаже нужност неког другог система владавине¹⁴, очигледно исказујући републиканске тенденције. У критици спољне политике владе сарадници *Проџреса* били су још оштрији, немилосрдно извргавајући руглу учешће Пашића и Трумбића на мировној конференцији у Паризу: „Југославија је, вођена на конференцији од ове двојице, прошла као Дубровник за време земљотреса.“¹⁵ Такође је осуђиван став владе према сукобу Пољске и совјетске Русије. Аутор тога чланка тврдио је да „док је на страни Совјетске Русије данас сва словенска мисао“, дотле „представници југословенског народа су неспособни да воде самосталну и стваралачку политику, па на нашу срамоту подржавају Пољску.“¹⁶

Друга неупитна тенденција листа била је негација национализма и сваке шовинистичке ускогрудости. То чак није било толико диктирано потребом за зближавањем са народима с којима се тек ступило у државну заједницу, иако је, наравно, било и тих мотива (видели смо да се хрватска књижевност узимала за углед и узор коме треба тежити), колико је бивао афирмисан интернационализам и космополитизам. Иако је већ у првом броју *Проџреса* Тин Ујевић истицао да се књижевници не требају слепо поводити за „гуђим књигама“ и европским узорима, те да „западни интелектуализам мало говори југословенском осећању“,¹⁷ овакви ставови били су спорадични. Када је апосторофирао „сјај Младих“ у југословенској литератури, Ратко Парезанин видео је њихову моћ у томе што су се водили идејом „свечовечности“: „Разумљив нам је и наш је Леонардо као и Достојевски, Достојевски као и Шекспир, Шекспир као и Есхил, Есхил као и Уитмен, Уитмен као и Његош, као што нам је разумљив, и брат нам је, човек са Мадагаскара, или из Москве, Новог Зеланда, Дубровника, Хамбурга, Марсеља, или са кога било другог дела и места ове Планете.“¹⁸ И у политичком и у културном дискурсу тражиле су се споне са

14 Драгиша Васић, „Бацајте ордење“, *Проџрес*, 1920, I, 48, 1.

15 С. П., „Наши смртници“, *Прогрес*, 1920, I, 5, 1.

16 Момир Николић, „Поводом Пољске“, *Прогрес*, 1920, I, 24, 1.

17 Августин Ујевић, „За обнову срдаца“, *Проџрес*, 1920, I, 1, 2.

18 Р. Парезанин, „Ми и они“, *Проџрес*, 1920, I, 108, 2.

Европом, а још више са Совјетском Русијом и Сједињеним Америчким Државама, као тзв. младим заједницама. Занимљиво је да су најубојитије антинационалистичке чланке писали књижевници који ће само деценију касније постати највеће апологете национализма и расистичке теорије, па и фашизма, што ће посведочити и својим ангажманом за време окупације током Другог светског рата. Тако је Светислав Стефановић у *Пројресу* писао да „изгледа сасвим излишно, да не кажемо депласирано, говорити о задовољењу национализма у пуном јеку највеће светске политичке и економске револуције /Октобарска револуција; прим. Б. Ђ./ коју је досад историја записала.“¹⁹ А Ратко Парезанин, који ће постати истакнути члан Љотићеве организације „Збор“, тада се у *Пројресу* оштро обрушавао на Марка Цара и његову тезу о „хуманитарном национализму“, тврдећи да таквог национализма нема и да је сваки национализам „зао и погрешан“.²⁰

У том погледу, као узор узимане су Сједињене Америчке Државе, у којима се видела најуспелија духовна и културна синтеза Истока и Запада. Оптужујући у горким стиховима Европу: „Што си нам дала, блуднице стара?! Лудницу, касарну, топове и цара“ – Бошко Токин је „прави Запад“ нашао у Америци, тврдећи да су Витмен и Чаплин „изворни експресионисти“.²¹ У још знаковитијем, изузетно аналитички писаном чланку,²² Токин је рашчланио амерички културни образац и указао на „врхове“ те културе. Но, читав овај текст јесте апологија у славу *модерности*. Наиме, поред свега што је потцртао као најзначајније особине највећих личности америчке културе – Поа, Витмена и Чаплина, Токин је нашао једну заједничку црту код све тројице – смисао и осећај за онострано! Тако је Едгар Алан По „први стваралац оног модерног смисла за надреалност“, који је схватио да „с оне стране је дубок живот. Волт Витмен, поред тога што је осетио

19 Светислав Стефановић, „‘Нова Европа’ и Нова Европа“, *Пројрес*, 1920, I, 93, 2.

20 Ратко Парезанин, „Марко Цар *redivivus*“, *Пројрес*, 1920, I, 111, 2–3.

21 Бошко Токин, „Експресионизам Југословена“, *Пројрес*, 1920, I, 109, 1.

22 Бошко Токин, „U.S.A. = Poe, Whitman, Chaplin“, *Пројрес*, 1920, I, 128, 2–4.

„могућности које нова земља крије у себи“, имао је осећај „за оно што је мање видљиво, сакривеније.“ И Чаплин „иде даље у истраживању човека“, па и он, попут Поа и Витмена, „износи оно што је било невидљиво у дубинама.“ Све ово су типичне одлике модерности коју Токин примећује и у југословенској култури, због чега она треба да се ослања на америчку, док „остало човечанство гуши се и стоји.“

Међутим, најснажније се ово негативно одређење према национализму у *Пројресу* исказало у односу према албанском народу и осуди државне политике према њему. Године 1920. у јеку је била побуна Албанаца на Косову и у западном делу Македоније. И у другим дневним листовима тога времена, попут *Полиџике* и *Правде*, било је спорадичних гласова отпора суровом опхођењу према тамошњем албанском народу, али је такав тон у *Пројресу* био доминантан и неупитан. Албански народ видео се као жртва погрешне државне политике, и апеловало се на Србе као историјску нацију да пруже руку онима са којима им је било суђено живети. Истицана је државотворност албанског народа и осећај оданости оној држави у којој живе: „У Арнаутлуку нас чекају јучерашњи непријатељи и, дамо ли им своју љубав, они ће постати снажни грађани снажне државе.“¹

Драгиша Васић је у аналитичком тексту указао на сличности Срба и Албанаца, налазећи међу њима спону у жудњи за слободом и непрестаној борби за част и достојанство. Кривицу за антагонизам без задршке је сваливао на српске власти: „Ми смо у скорој прошлости /мисли на Први балкански рат; прим. Б. Ђ./ према овом народу грешили. Али не ми, не народ, већ наши политичари... Својом политиком они су нас водили једном вештачком раздору између двају народа, који имају готово све услове да пријатељски живе. Они су ишли ка апсурду да од Срба, народа који се вековима борио и бори за слободу, начине завојевача.“²

Слично је писао и Душан Николајевић, сећајући се помоћи Есад-паше Топтанија пружене избеглој српској војсци током повлачења преко Албаније. Први балкански

1 Д. С. Николајевић, „Арнаути“, *Пројрес*, 1920, I, 15, 1.

2 Драгиша Васић, „Југославија и Арбанија“, *Пројрес*, 1920, I, 40, 1.

рат Николајевић је видео само делом као ослободилачки, а у односу према Албанцима несумњиво освајачки и империјалистички: „За време балканског рата ми смо били сурови освајачи /подвукао Б. Ђ./ над тим племеном. Али када је дошао наш слом, наша циновска трагедија, и када је војска остављала земљу и кроз арбанске урвине и кланце тражила излаз на ваздух, на сунце, Арнаути нам нису вратили жиг за срамоту.“³

Први пут неко се усудио рећи да су Срби „просипали крв деце Арнаутлука“, и то нимало није могло бити пријатно владајућим круговима. Злочини које су Срби вршили над Албанцима 1912. године у *Пројресу* су изједначавани са злоделима која је, у сламању побуне Албанаца, те 1920. године вршила жандармерија и војска нове државе. Сарадници *Пројреса* нудили су други пут, пут помирења и сарадње са албанским народом и његовим представницима. Станислав Винавер отворено је поручивао: „На Косову ври, ври, пре свега кривицом неспособнога центра, недораслог и несавесног.“⁴ Винаверови извештаји о побуну Албанаца примани су као посебно значајни, јер су долазили од очевица и невољног учесника у сламању те побуне, противзаконито мобилисаног, јер га је након Првог светског рата лекарска комисија ослободила војне обавезе. Још лицемерније је било то што је Винаверу, као и многим другим мобилисаним резервистима, у војној буквици стајало да се упућују на „вежбу“ (званична државна пропаганда све време је негирала да у борби са албанским побуњеницима учествује војска, већ само жандармерија). Да је у основи за Винаверову мобилизацију лежала казна за његово политичко деловање, па и за написе у *Пројресу*, не говори само Винавер, него је о томе причао цео Београд. То у свом сећању на Винавера тврди и Милан Јовановић Стоимировић, који износи мишљење да је Винавер послат на Косово са јасном надом власти да ће тамо погинути: „Негде око 1920, Винавер је са Драгишом Васићем и Момиром Николићем издавао врло опозициони лист „Прогрес“. Углавном, они су жестоко и храбро нападали

3 Д. С. Н., „Есад паша“, *Пројрес*, 1920, I, 33, 1.

4 Станислав Винавер, „Арнаутска побуна: заблуде г. Министра Војног“, *Пројрес*, 1920, I, 71, 2.

Петра Живковића и „белорукачку“ дворску камарилу, борећи се и са полицијом и са судским тужиоцем. У то време су се у Јужној Србији јавили качаци. Белорукци су, вероватно заједно с полицијом, решили да Винаверу дохакају, те су га позвали као резервног официра на „вежбу“ и послали га у „југословенски Сибир“ (како је Васић крстио Косово и Метохију). Винавер је имао са редовним трупама да се бори против Арнаута и да свакако падне у тој борби. Он је дошао негде око Призрена и био откомандован „на терен“. Шта је тамо радио, то Бог једини зна, углавном он се после шест недеља вратио у Београд жив и здрав. Тане га није било!⁵

Стога није чудно што је Винавер у *Пројресу* указивао на корупцију у војсци, на злоупотребу у политичке сврхе, на нечовечан однос према Албанцима, те на губљење угледа војске у народу: „Одашиљући све напредне и одушевљене младе људе у војску без реда, без система, без плана, г. Министар Војни⁶ је био и у томе доследан ономе генералскоме менталитету, који смо тако добро имали прилике запазити на Крфу: да је војска робија, Сибир за непокорне, и да је највећа награда која се некоме може указати, ослобођење од те војске.“⁷ Винавер је, међутим, отишао и даље, сведочећи о изразито расистичком дискурсу када је био у питању однос српских (југословенских) власти, па и елите, о Албанцима: „Они су о Арнаутима говорили као о дивљим зверовима које се хвата са највећим тешкоћама. Све их треба побити. Оставити само децу до 7 година. Они су затрли Српство. Право је и њих да не буде.“⁸

5 Сећање Милана Јовановића Стоимировића на Винавера чува се у Стоимировићевој заоставштини у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду.

6 У тадашњој влади Миленка Веснића, као и у претходној и потоњој (све до смрти), министар војске и морнарице био је Бранко Јовановић (1868–1921), генерал који је био један од истакнутих официра, припадника тзв. Беле руке, поверљив човек и експонент генерала Петра Живковића, са којим је учествовао у Мајском преврату и са којим је организовао истрагу против Аписа и осталих црноукаша на Солунском процесу.

7 Станислав Винавер, „Арнаутска побуна: заблуде г. Министра Војног“, *Пројрес*, 1920, I, 71, 2.

8 Станислав Винавер, „Умирење Арбанаса“, *Пројрес*, 1920, I, 75, 2.

4.

Однос према Октобарској револуцији и новој совјетској држави, али и однос према револуцији као политичкој и друштвеној чињеници, прилично је јасно поделио сараднике *Пројреса* у два табора. Много мање је, међутим, било оних који су заступали идеју постепених реформи у друштву и осуђивали револуцију као „диктатуру масе или класе“.⁹ Поред Душана Николајевића као једног од уредника, те Симе Пандуровића као власника листа, чије смо негативне ставове о револуцији већ представили, појавило се тек још неколико критичких текстова о бољшевизму, махом непотписаних.

Много је више било у *Пројресу* текстова у славу Октобарске револуције и у част совјетске државе. Тон оваквим написима давао је други уредник, Драгиша Васић, али у почетку је најекспониранији апологета комунистичке револуције био Светислав Стефановић. Он је писао о совјетској револуцији као политичком чину, али је у њој видео и знак духовног и културног преображаја, симбол модернизације и превазилажења ускогрудог национализма. Његове похвале револуцији кореспондирају са манифестним текстовима у одбрану модерног песништва. Као што се у својим критичким, манифестним текстовима залагао за апсолутну слободу у књижевности као услов за стварање нових вредности,¹⁰ тако је у друштвеном смислу револуцију видео као пут до те апсолутне слободе. Она може да донесе „нове вредности“, а руски народ показао је да „има унутрашње силе“ да се стави „на чело светске историје“ и да те нове вредности изнедри.¹¹

Врхунац, у овом смислу, представља Стефановићев апологетски текст *За руску револуцију*, који је објавио у два наставка.¹² Најважнији дискурс овог Стефановићевог текста јесте *свесловенски*. У његовом поимању ствари, руска

9 С. Пандуровић, „Диктатура“, *Пројрес*, 1920, I, 28, 2.

10 Г. Тешкић, нав. дело, 255.

11 Светислав Стефановић, „‘Нова Европа’ и Нова Европа“, *Пројрес*, 1920, I, 93, 2.

12 Светислав Стефановић, „За руску револуцију“, *Прогрес*, 1920, I, 108, 1; 109, 1.

револуција је антиимперијалистичка и антихришћанска, а „задаћа словенства је да сруши и уништи два тешка и страшна наследства Рима – империјализам и хришћанство.“ Ако је Исус уопште постојао, он се сада, са револуцијом, враћа међу људе као „побуњени Христос“ – Лењин! Потом Стефановић руску бољшевичку револуцију доводи у везу са српском револуцијом, тј. Првим српским устанком, тврдећи да „негирањем Руске револуције, ми би изгубили оправдање за своју сопствену револуцију, негирали би себе сама.“ Карађорђе је, у таквом виђењу, Лењинов претеча. Срби су 1804. године пробудили Балкан, а Руси 1917. године Словене, а можда и цели свет. У другом делу своје расправе, Стефановић је исправно закључио да је револуцију убрзао светски рат (иако би она, сматра Стефановић, неминовно наступила), али да је зато Октобарска револуција једина добра последица тога рата. Оно што је за Стефановића, међутим, било најважније, јесте то да је комунистичка револуција представљала не само политички, него и етички и културни преврат: „Шта културно и морално високо данас представља Запад? Ништа. А Русија? Све. У најмању руку, покушај стварања новог човека и новог друштва.“ Стефановић је у руској револуцији видео ону „моралну снагу“ због које треба обновити проказано русофилство: „Русофоби према старој Русији, ми према новој, младој и демократској Русији гајимо и осећамо љубав и топлину највишега русофилства.“¹³

И Станислав Винавер исказивао је у *Пројресу* симпатије за бољшевичку револуцију, као повратник из Русије из прве руке упућен у тамошње догађаје.¹⁴ Под псеудонимом Само

13 Dr Стеф., „Словенски Север“, *Пројрес*, 1920, I, 15, 1.

14 Усталом, Винавер је у то време у Београду држао јавна предавања о Русији и бољшевичкој револуцији, како сведочи и Милан Јовановић Стоимировић. „Једнога дана, он је заказао некакво предавање о Русији у дворани Касина; сала је била дупке пуна, али је он говорио шетајући преко рампе и сваки час загледајући у неку цедуљу, што је остављало ружну слику и нервирало свет; ускоро је између публике и њега дошло до свађе; неки су му добацивали да је боље требао спремити своју „говораницу“ пре него што је уопште изишао на подијум; други су се посвађали међу собом, јер су једни хтели да пажљиво прате излагање тога младог конферансијеа, док су други

Толко он је, иначе, писао ироничне и убојите инвективе против владе и интелектуалаца који су „кадили владајућима“;¹⁵ али је обавештавао и о претученим комунистима (у то време, не треба заборавити, Социјалистичка радничка партија комуниста била је легална организација),¹⁶ а исто тако указивао на „неминовну победу бољшевизма“ у грађанском рату у Русији, тврдећи – испоставиће се с правом – да „постаће неизбежно за савезничке владе брзо закључење мира са Русијом.“¹⁷

Са потпуним преузимањем уредничке палице од стране Драгише Васића, овај пробољшевички дискурс потпуно ће превладати,¹⁸ што ће довести до све чешћих забрана листа, о чему је и сам Васић писао.¹⁹

5.

Као што је већ истакнуто, лист *Пројрес* био је специфичан по ономе што бисмо данас назвали плурализмом идеја. То

били за то да „кваре“. Винавер је подвикнуо: „Молим вас, без галаме! Ко ме се не слуша, нека иде напоље!“ Неко је довикнуо: „Врати ми паре које сам дао за улазницу, па идем!“ Винавер му је рекао: „Дођите да вам дам ваше паре, па се очистите“ – али кад је почео да преврће џепове, у њима није било ни цвоњка. Настао је општи смех. Добацивали су и поруге предавачу. Он је на двоје на троје завршио своје предавање, из кога се није могло да разазна ни шта је он видео и доживео у Русији, нити шта он мисли о њеној будућности. *Али је било очигледно да он није мислио рђаво о руској револуцији и да није жалио сйиару царску Русију* /подвукао Б. Ђ./ Отуда се о њему мислило да је левичар, и то је мишљење остало све до 1925.“ *Сећање Милана Јовановића Сйоимировића*, Рукописно одељење Матице српске.

- 15 Нарочито жесток био је напад на Војислава Јовановића Марамбоа, када је Винавер тврдио да се Војислав Јовановић, као владин службеник, „одвојио и отуђио од Марамбоа“. Видети: *Пројрес*, 1920, I, 109, 1.
- 16 „Слобода мисли на општинским добошима“, *Пројрес*, 1920, I, 3, 1; „Срамота Београда“, *Пројрес*, 1920, I, 25, 2.
- 17 „Бољшевици држе петролеум“, *Пројрес*, 1920, I, 3, 1.
- 18 Посебно су, у том погледу, индикативни и провокативни текстови самог Драгише Васића: „За руску револуцију“, *Пројрес*, 1920, I, 137, 1; „Неразумевање револуције“, *Пројрес*, 1920, I, 138, 1.
- 19 Д. Васић, „Жестоко насиље београдске полиције“, *Пројрес*, 1920, I, 73, 2; „Реч нашег уредника“, *Пројрес*, 1920, I, 74, 1.

се најбоље види у текстовима из књижевности и о књижевности. Еклектицизам који се примећује није постојао ни у једном другом гласилу, а поларизација на књижевној сцени допринеће томе да то више и не буде могуће. Иако је помало претерано *Пројрес* (који је, уосталом, превасходно био политички лист) сврставати међу авангардне листове,²⁰ опет је тачно да је у њему био окупљен велики број књижевника који су припадали кругу тзв. младих, модерних и антитрадиционалистички настројених стваралаца. Али – и у томе је специфичност уређивачке политике овога листа – у њему су истовремено писали и изразити представници традиционалистичке струје, представници онога што се назива „конзервативном критиком“.²¹ Тако се често дешавало да исти књижевник који је своје модернистичке и авангардне текстове објављивао у *Пројресу* (попут Винавера, Црњанског, Токина) већ у неком од следећих бројева потпадне под удар жестоке критике с другог краја књижевне сцене (коју су оличавали, уз Пандуровића, пре свега Ратко Парезанин и Синиша Кордић). Оваква врста уређивачке политике представљала је прави спецификум.

Тако је Винаверов чланак *Црњански и критичари*²² заиста био „први у серији Винаверових полемичких текстова који се уклапају у одбрану авангарде двадесетих година“,²³ али иако је Винавер у њему полемисао и са И. Димитријевићем, Т. Прпићем, и нешто блаже са Пандуровићем,²⁴ овај Винаверов текст је пре свега одговор на два оштра напада на Црњанскијеву књигу *Приче о мушком*, објављена нешто раније управо у *Пројресу*. Први је текст Синише Кордића, у коме он уопште не анализира књигу, већ директно напада Црњанског као човека, који је „ништаван, бедан, невредан“, „испод најобичнијег човека, нашег сељака“, и који „у ствари не постоји.“²⁵

20 Станислава Бараћ, *Авангардна „Мисао“*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2008, 15.

21 Г. Тешић, нав. дело, 326.

22 Станислав Винавер, „Црњански и критичари“, *Пројрес*, 1920, I, 95, 2; 96, 2–3.

23 Г. Тешић, нав. дело, 287.

24 Детаљну анализу овог Винаверовог текста видети у: Г. Тешић, нав. дело, 287–289.

25 Синиша Кордић, „Поводом најновије књиге г. Милоша Црњанског“, *Пројрес*, 1920, I, 54, 2.

На Кордића се надовезао и Тин Ујевић, који је младе песнике оптужио да се сувише поводе за европским трендовима, уместо да „жуде за својим, апсолутно новим свемиром.“ Поменуо је Косора, Миличића, Бешевића и Винавера, али главнину његовог текста представља беспошtedна критика *Прича о мушком*, књиге која је „пуна незрелих ствари“, јер је Црњански показао да има „прејак реторички темперамент, а да нема детаљне објективности и хладнокрвности.“²⁶

Оваквих полемичких „дозивања“ било је још у *Пројресу*. Тако, као директна последица напада Ратка Парежанина на њега,²⁷ настаје Винаверов текст у одбрану сопствене поетике, са знаковитим називом *Пут кроз хаос*.²⁸ Полазећи од основне тезе да су иза Скерлићеве искључивости и ускогрудости Богдана Поповића остали „збрка и хаос“ у књижевном животу, и да је он својом *Панџолоијом* желео да тај хаос дочара и да истакне неке елементе у актуелним књижевним стремљењима, Винавер је отишао даље од објашњења своје књиге, тј. њене одбране, пруживши аутопоетички есеј у коме је сажео све примедбе на своје књижевно стварање, али са поентом у којој инсистира на доследности сопственог ангажмана од почетка бављења литературом до тог тренутка: „Људи који ми нису никад признавали таленат, рећи ће после ове моје нове књиге, да је мој таленат у опадању. Критичари који су имали само ироничне речи, пуне пакости и злобе, за Варош злих волшебника, за Мисли, за Приче које су изгубиле равнотежу – пронаћи ће да сам у тим својим делима био веома интересантан – да би само могли констатовати да је време мојих победа прошло. Читаоци ће, навлаш се правећи глупљи него што су, опет говорити да сам ја замршен, неразумљив, и неће ме хтети читати у наивној и комичној нади да се уметност да разумети брже него игра домина и пиљака „по турски.“ На крају је Винавер наговестио и даљу „беспошtedну борбу“ његове генерације против „пређашњих“ књижевника и традиционалиста: „Исто тако као што на̄с није поштедео ваш Демон, и ми за вас немамо поштеде.“

26 Августин Ујевић, „Поводом Пурића и Црњанског“, *Пројрес*, 1920, I, 66, 1.

27 Рпн., „Фаталност“, *Пројрес*, 1920, I, 30, 2.

28 Станислав Винавер, „Пут кроз хаос“, *Пројрес*, 1920, I, 107, 2–3.

Врхунац Винаверовог ангажмана у *Пројресу* свакако представља један од стубова његовог критичког ангажмана, есеј *Манифест експресионистичке школе*, објављен у шест наставака током септембра и октобра 1920. године.²⁹ Овај Винаверов текст је подробно анализиран у нашој науци о књижевности, али овде треба истаћи да се и овај капитални Винаверов есеј реферише на претходне текстове у *Пројресу*, како негативно одређене према модерним тенденцијама у књижевности (пре свега на Ујевићев текст *Бор зелени*³⁰), тако и на текстове својих истомишљеника (директно на нетом објављене чланке Бошка Токина³¹ и Ранка Младеновића³²).

Најизразитију апологију модернизма, поред Винавера и Светислава Стефановића, пружио је, и то на врло занимљив начин, Тодор Манојловић, у свом есеју објављеном у три наставка, под називом *Жена и нова поезија*.³³ Писан у форми дијалога мушкарца и жене (*Он* и *Она*), овај есеј представља мушку одбрану женске књижевности. Јер, у овом есеју жена је скептик, убеђена да је жена као песник нужно парадоксална чињеница, односно да се жена, да би се остварила у књижевности, мора одрећи свог женског бића и постати „мушкобања“: „Женска литература и уметност – благо речено – увек су сумњиве вредности... Поезија је једна мушка ствар.“ Мушкарац, напротив – а то је несумњиво став самог Манојловића – сматра да је равноправност жене нужна у сваком сегменту друштвеног ангажмана, па и у књижевности. И управо зато жене би требало да прве прихвате нове, авангардне тенденције, да буду револуционарне и да се не плаше промена: „Препорођај поезије је услов за рађање једне нарочите, чисте, женске поезије“ – а она би морала бити „модерна и ангажована“, са сензибилношћу која недостаје мушкарцима.

29 Станислав Винавер, „Манифест експресионистичке школе“, *Пројрес*, 1920, I, 114, 2–3; 115, 2–3; 116, 2–3; 124, 2–3; 126, 2–3; 130, 2–4.

30 Августин Ујевић, „Бор зелени“, *Пројрес*, 1920, I, 113, 2–3. У овом тексту Ујевић, користећи епску метафору из песме *Косовка девојка*, говори о „јаловости“ младих писаца.

31 Бошко Токин, „Експресионизам Југословена“, *Пројрес*, 1920, I, 109, 2–3.

32 Ранко Младеновић, „Космичка лирика“, *Пројрес*, 1920, I, 110, 2–3.

33 Тодор Манојловић, „Жена и нова поезија“, *Пројрес*, 1920, I, 15, 2; 16, 2; 17, 2.

Несумњиво је да је Манојловић исписао један, по многим елементима феминистички есеј, као мушкарац схватајући да модерност у друштву, па и у књижевности, жене морају не само прихватити, већ и промовисати. Овај Манојловићев есеј би без сумње могао бити објављен и у *Женском њокрејџу* који је покренут само месец дана раније, јер се по свом феминофилству сасвим уклапао у тај контекст. Иако уређивачка политика *Пројреса* није посебно инклинирала феминофилном (уосталом као ни мизогином) дискурсу, Манојловићев текст претходио је сличнима у *Новој Европи* и *Мисли*. Усуђујемо се да претпоставимо да је овакав текст – уз још два-три слична – био могућ зато што је власник *Пројреса* био Сима Пандуровић, који је нешто доцније феминофилни дискурс подржавао и промовисао као уредник *Мисли*.³⁴

6.

Током шест месеци излажења, лист *Пројрес* био је под непрекидном паском власти и тужилаштва. Колико је сад могуће утврдити, била су забрањена чак двадесет четири броја *Пројреса*! Због тога су се и оглашивачи повлачили, а то је изазивало и тензије међу власницима, уредницима и сарадницима. Било је јасно да и многострани, и веома демократски, приступ одређеним политичким и културним темама постаје све мање могућ, и да се културна сцена у новоствореној држави све више поларизује. Сукоб власника Симе Пандуровића са Божом Николајевићем октобра 1920. године само је убрзао гашење листа. Међусобно се оптужујући за издају током окупације у Првом светском рату,³⁵ овај сукоб довео је до тога да Божин брат Душан Николајевић поднесе оставку на место једног од уредника *Пројреса*, а одмах затим

34 Видети: Станислава Бараћ, *Феминистичка контрајавност: жанр женског њокрејџа у српској периодици 1920–1941*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2015, 111.

35 О овоме видети: Бојан Ђорђевић, „Чија се рука машила непријатељске браве: о „издаји“ интелектуалаца у Првом светском рату“, *ЛИК*, 2018, IV/5, 74–78.

власнички удео у листу повукао је Пандуровић. Драгиша Васић остао је сам и успео да одржи лист још само месец дана. У броју од 7. новембра наговестио је да ће лист убудуће излазити као недељник. Међутим, 15. новембра 1920. године изашао је последњи, 143. број. Тако се угасио лист који је био посебан, и који је, упркос своје политичке суштине, остао као трајна вредност у нашој културној историји, с обзиром на то да су се у њему, и око њега, окупила нека од највећих имена српске и хрватске књижевности. Уосталом, поред свих наведених манифестних, критичких, па и памфлетистичких текстова, довољно је рећи да је у *Пројресу* Милош Црњански објавио свој *Рај*,³⁶ Станислав Винавер *Громобран свемира*,³⁷ Драгиша Васић³⁸ и Станислав Краков³⁹ своје приповетке, а Сибе Миличић писао ликовну критику.⁴⁰ Већ и по томе, *Пројрес* остаје незаобилазан у истраживању наше модернистичке и авангардне уметности.

ИЗВОРИ

Пројрес (Београд). Год. 1920, бр. 1–143.

Сећања Милана Јовановића Сјоимировића, Рукописно одељење Матице српске.

ЛИТЕРАТУРА

Бараћ, Станислава (2008). *Аванјардна „Мисао“*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

Бараћ, Станислава (2015). *Феминистичка конјрајавност: жанр женској иорјрејта усрјској иериодици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

36 Милош Црњански, „Рај“, *Пројрес*, 1920, I, 25, 2; 26, 2; 27, 2; 28, 2; 29, 2.

37 Станислав Винавер, „Громобран Свемира“, *Пројрес*, 1920, I, 135, 2–4.

38 Драгиша Васић, „Јагње“, *Пројрес*, 1920, I, 4, 2; Драгиша Васић, „Чују се топови“, *Пројрес*, 1920, I, 19, 2.

39 Станислав Краков, „Освета“, *Пројрес*, 1920, I, 10, 2; 11, 2; 12, 2; 13, 2; 14, 2.

40 С. М., „Из уметничких кругова“, *Пројрес*, 1920, I, 3, 2; Сибе Миличић, „Изложба Ладе“, *Пројрес*, 1920, I, 5, 2; С. М., „Изложба покојног Косте Миличевића“, *Пројрес*, I, 8, 2; С. М., „Посмртна изложба Косте Миличевића у II београдској гимназији“, *Пројрес*, 1920, I, 16, 2.

- Ђорђевић, Бојан (2018). „Чија се рука машила непријатељске браве. О „издаји“ интелектуалаца у Првом светском рату“. *ЛИК*, IV/5; стр. 55–81.
- Tešić, Gojko (1991). *Srpska avangarda u polemičkom kontekstu*. Novi Sad: Beograd: Svetovi: Institut za književnost i umetnost.

Бојан М. Ђорђевић

КАД СУ КОНТРАРЕВОЛУЦИОНАРИ ПРИЗИВАЛИ РЕВОЛУЦИЈУ: КУЛТУРНИ ДИСКУРС ДНЕВНОГ ЛИСТА ПРОГРЕС (1920)

Када бисмо на једном месту донели списак српских и хрватских књижевника и културних радника који чине: Сима Пандуровић, Драгиша Васић, Душан Николајевић, Тодор Манојловић, Тин Ујевић, Милош Црњански, Ратко Парезанин, Станислав Винавер, Станислав Краков, Симиша Кордић, Светислав Стефановић, Ранко Младеновић, Растко Петровић, Бошко Токин, Сибе Миличић – тешко бисмо могли избећи примедбе за недопустиви еклектицизам, за произвољно повезивање књижевника који су и својим животом, и својим светоназорима, и својим поетикама у много чему различити, а често и антиподи. Могло би се, штавише, даље рећи да би се њихова имена, овако скупно узета, могла наћи једино у каквој антологији, па и онда би се приређивач такве антологије могао оптужити за некритичност и недостатак доследног критеријума. Па ипак, у једном тренутку, током шест месеци, од маја до новембра 1920. године, сви ови књижевници заиста су се нашли заједно, окупљени око дневног листа који је утемељен као независно политичко гласило, али који је од почетка имао много већи утицај на културни живот у тек формираној и још до краја неуобличеној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Уосталом, управо то што су прилике у земљи биле још увек несређене, што се водила полемика о карактеру власти и државне организације, о политичком устројству – све то је омогућило да постоји, макар и накратко, овакав лист који ће, упркос основама уређивачке политике и главном тону, постати место слободног сучељавања различитих ставова

о најразноврснијим питањима политичког и културног живота. Само у таквим околностима, и са овако широком лезезом углавном млађих сарадника, могла се и нападати и бранити државна политка, и славити и осуђивати Октобарска револуција, и заступати и оштро критиковати модернизам у књижевности и уметности, а о истим књижевним текстовима писати и афирмативно и негаторски. Већ и по томе, *Пројрес* остаје незаобилазан у истраживању наше модернистичке и авангардне уметности.

ТЕОРИЈА И КРИТИКА ПРЕВОДА У ЧАСОПИСУ *HÍD* ОД 1972. ДО 1991. ГОДИНЕ¹

Новосадски књижевни часопис *Híd* је током осамдесет и пет година свог постојања израстао у најзначајније књижевно и културно гласило војвођанских Мађара. Поред праћења актуелне мађарске књижевне продукције у Војводини, часопис редовно објављује и преводе из савремене српске књижевности. Циљ овог рада јесте да пружи систематски хронолошки преглед транслатолошких текстова на страницама овог часописа у периоду од 1972. до 1991. године.

Кључне речи: књижевни часопис *Híd*, научна и есејистичка мисао о превођењу.

1 Овај чланак представља скраћену и модификовану верзију ауторове студије објављене на мађарском језику под насловом „Fordításelmélet, kritika és kommentár a *Híd* ban a hetvenes évek elejétől napjainkig. Kronológiai áttekintés, megjegyzésekkel” у зборнику радова прочитаних на међународном научном скупу посвећеном осамдесетогодишњици постојања новосадског књижевног часописа на мађарском језику *Híd* одржаном 14. децембра 2014. године. У: Faragó Kornélia (уредник), *Mozgalom, kultúraformálás, irodalmi gondolkodás. Tanulmányok a Híd történetéből*, Forum Könyvkiadó, Újvidék [Нови Сад] – Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta [Сента], 2014, стр. 168–184. Ова, скраћена и модификована српска верзија поменутог рада настала је као резултат ауторовог учешћа на научном пројекту *Улоја српске њериодике у формирању књижевних, културних и националних образаца (178024)* Министарства просвете, науке и технолошког развоја Србије, који се реализује у оквиру Института за књижевност и уметност у Београду.

Познати новосадски књижевни часопис на мађарском језику *Híd* (Хид/Мост), још од свог оснивања тридесетих година двадесетог века, као један од својих главних циљева истакао је зближавање југословенске (а у оквиру ње, наравно, и српске) и мађарске културе, како, уосталом, сугерише и само име часописа. Требало би ипак, ради избегавања забуне, нагласити да овај часопис није превасходно специјализован за преводну књижевност, већ за књижевну продукцију Мађара, како оних војвођанских, тако и књижевника из Мађарске. Ипак, од самог свог оснивања није изашао ниједан број овог часописа а да се у њему није нашао бар један превод песме, приче или есеја неког југословенског писца.

Након Другог светског рата, а у складу са званичном политиком „братства и јединства“ та тенденција само је још појачана. Ипак, овај часопис је имао ту срећу да су га током послератних деценија уређивали врхунски писци, научници и интелектуалци, попут Михаља Мајтењија, Имреа Борија, Кароља Ача, Јаноша Бањаија и других, па је селекција приспелих рукописа била врло ригорозна – критеријум готово никада није био идеолошка подобност аутора, већ искључиво квалитет рукописа. Штавише, главни уредник Јанош Бањаи је, рецимо, показао значајан степен грађанске храбрости када се, у време незапамћене хајке на Данила Киша поводом књиге *Гробница за Бориса Давидовича* недвосмислено ставио на Кишову страну. Такође ваља истаћи да часопис, веран својој предратној левичарској традицији, никада није гајио конзервативан књижевни укус, напротив. На његовим страницама нашли су се не само преводи југословенских и српских класика, већ и таквих неоавангардиста и бунтовника, какви су били, рецимо, Војислав Деспотов и Вујица Решин Туцић.

Могуће је да та осетљивост и тај слух за истинске књижевне величине и вредности, тај истанчани поетички, естетски и морални укус и став неколицине најзначајнијих уредника часописа *Híd* потиче не само из њихове одиста широке културе и подразумеване мађарско-српске двојезичности, већ и из нечега што је велики филозоф Пол Рикер у разговору с једним својим младим мађарским колегом одредио као својеврсну „културалну двојезичност“, у смислу једне

дубинске и суштинске отворености према Другом. (Tóth 2010: 150). Изгледа да је ова врста рикеровски схваћене „културалне двојезичности“ која није наметнута споља, красила, а и данас краси уреднике овог часописа.

Међутим, с обзиром на количину преведених текстова – при чему имам у виду „само“ преводе српске књижевности у осамдесет шестогодишњој историји овог часописа – сасвим је извесно да би само пуко набрајање имена преведених аутора превазишло границе, а и намену једног овако замишљеног чланка. Циљ овог прегледног рада јесте стога осврт на оне малобројније текстове у часопису *Híd* који се баве самим чином превођења, дакле, транслатолошким проблемима, било у виду теоријско-есејистичких, било у виду критичко-аналитичких чланака. Појава таквих текстова поклапа се са јачањем транслатологије као филолошко-лингвистичке дисциплине у свету. Први озбиљнији текстови ове врсте биће у часопису *Híd* објављени почетком седамдесетих година двадесетог века, у време када је главни уредник овог часописа био песник и преводилац Карољ Ач (Ács Károly, 1928–2007). Та тенденција вероватно није случајна, ако имамо у виду да је Карољ Ач, поред властитог, врло значајног, песничког опуса на мађарском језику, остварио и запажен паралелни опус у виду препева песама југословенских песника.

Први текст транслатолошког типа објавио је Тибор Пап (Papp Tibor) под насловом *Књижевности језика – језик књижевности*.² Он у свом тексту одлучно одбацује концепт књижевног превођења као културног трансфера: „(...) ширење културе није задатак књижевника“, тврди Пап.³ (Papp 1972: 652). Пап сматра да превођење мора бити терен за људе доказаног књижевног дара, израженог естетског укуса и уметничког сензибилитета. Он оштро критикује, по његовом мишљењу, погрешно схваћено начело преводилачке верности и залаже се за оно што ће, у светским оквирима отприлике

2 Наслови свих текстова мађарских аутора, ради уштеде простора, овде су преведени на српски (превод је мој – М. Ч.). За детаљније филолошке податке са оригиналним насловима текстова видети у *Изворима и лијерајтури*, на крају студије.

3 Сви преводи мађарских цитата су моји. (М. Ч.).

у исто време, Јуџин Најда назвати „динамичком преводачком еквиваленцијом.“ (Papp 1972: 654). Тибор Пап уочава трагедију мањих култура, која се на плану превођења огледа у томе што наше (и мађарске и српске) класике на велике западне језике по правилу не преводе врхунски ствараоци, па чак ни филолози са стручним знањем наших језика и култура, а којима је матерњи језик управо тај на који преводе, већ да, напротив, врхунска књижевна дела настала на мађарском, српском и другим, условно речено, мањим језицима средње и источне Европе и Балкана, на велике, „светске“ језике по правилу преводе писмени, но језички и културолошки недовољно верзирани емигранти нашег порекла. У томе, а не само у пословичној културној надмености великих култура и њиховој суштинској незаинтересованости, требало би, по мишљењу Тибора Папа, тражити разлоге за депримирајућу чињеницу да огроман корпус значајних дела са ових простора на Западу пролази суштински незапажено, без озбиљније критичке рецепције. (Papp 1972: 658–659).

Годину дана касније, дакле 1973. године, поводом сто педесете годишњице рођења великог романтичарског песника Шандора Петефија (Petőfi Sándor, 1823–1849), објављена је збирка одабраних српских прпева Петефијевих песама у избору Младена Лесковца. На објављивање ове збирке промптно је реаговао српски хунгаролог, преводац и теоретичар превода Сава Бабић (1934–2002). Његов текст није, међутим, класичан приказ књиге, већ се он у њему упушта и у прилично минуциозну анализу одређених преводачких решења, нарочито оних из пера врских песника Ивана В. Лалића и Данила Киша, покушавајући кроз такву упоредну анализу да укаже и на различитост њихових преводачких поетика. Бабић истовремено одбацује кредибилитет превода „из друге руке“ и наглашава да је тај метод превођења данас већ превазиђен, мислећи, при томе, на чињеницу да Иван В. Лалић не зна мађарски, те да је радио из *йодсџирочника* које су му припремали други преводиоци, често и сам Киш. (Babić 1973: 19). Да је часопис био отворен за конструктивну полемику, другим речима, да је дозвољавао да нека студија добије и своју, борхесовским речником формулисано,

„контрастудију“, најбоље показује текст *Песничке њаралеле* Имреа Сича (Szűcs Imre, 1935–1991) из следеће, 1974. године, у којем се Сич упушта у полемику са Бабићем. Он, наиме, тврди, управо супротно од Бабића, да непознавање изворног језика у смислу неразумевања текста, али слушања звука и ритма оригинала, заправо представља *њредност* за преводиоца. У том смислу, по Сичевом мишљењу, нека преводилачка решења Ивана В. Лалића боља су, песничкија су од Кишових. (Szűcs 1974: 355–357). Треба, наравно, имати на уму да је Киш у то време био релативно млад писац и да још није био изградио себи ону врсту несумњивог списатељског и преводилачког ауторитета који ће га красити у наредне две деценије, па је и са те стране занимљиво читати ову критику његовог преводилачког поступка.

Септембра 1975. часопис ће објавити важну компаративистичку студију академика Имреа Борија (Bori Imre, 1929–2004) под насловом *Умејносћ Иве Андрића у оїлегалу мађарске књижевносћии*. У њој се Бори детаљно бави преводима Андрићеве младалачке лирике из циклуса *Ex Ponto*, *Немири* и *Шћиа сањам и шћиа ми се доїађа*. Те преводе је, по Боријевом мишљењу, већ двадесетих и тридесетих година веома зналачки и надахнуто урадио Корнел Сентелеки (Szenteleky Kornél, 1893– 1933). Сентелеки, по Боријевом мишљењу, није упао у замку типичну за мађарске модернисте, естете окупљене око будимпештанског часописа *Nyugat* (Запад) да по сваку цену у преводу ствара римоване песме чак и ако рима у оригиналу нема. (Bori 1975: 802).

Наредне, 1976. године, Ласло Вегел (Végel László, рођен 1941.) у тексту под насловом *Нага њобуњеної човека* оштро критикује мађарски превод Крлежиног романа *На рубу њамејии*. Тај превод дело је познатог и прилично цењеног преводиоца Золтана Чуке (Csuka Zoltán, 1901–1984) који се, међутим, по Вегеловом мишљењу, није најбоље снашао у колоплету Крлежиних дугих, вијугавих реченица: „Крлежа се, наиме, често служи и за хрватски језик неубичајеним синтаксичким конструкцијама и редом речи. Мађарски преводилац то систематски исправља, чини текст језички правилнијим. Јасно је да нас ови примери упозоравају на то да

би, зарад поштовања преводилачке делатности, струка требало да организује конференцију о књижевном преводилаштву на којој би се оценио квалитет књижевних превода у протеклим деценијама.“ (Végel 1976: 1354). Вегел у својој критици пребацује Чуки и то што знаке навода не користи на истим местима као Крлежа у оригиналу, а познато је да наводници у прозном тексту, а посебно код Крлеже, често имају функцију иронизације. (Végel 1976: 1352).

Годину дана касније објављена је још једна значајна компаративистичка студија из пера Имреа Борија, под насловом *Ендре Ади у српскохрватској књижевности (1906–1944)*. У овом хронолошком прегледу Бори полази од првих превода Адијевих песама које је на овим просторима, уз пропратну студију, својевремено објавио Тодор Манојловић. Чињеницу да је строго римоване Адијеве песме Манојловић преводио у прози, Бори објашњава Манојловићевим модернистичким, „француским“ преводилачким маниром и неком врстом негације Змајеве преводилачке технике: „Ако је Змај »посрбио« Арањевог *Толдију*, Манојловић би, руковођен западним узорима, рационализовао песму одабрану за превођење, »тумачећи« само вербални смисао песме.“ (Bori 1977: 56–57). У малобројним преводима Адијевих песама из пера Милоша Црњанског Бори примећује песникову-преводиочеву жељу да кроз превођење обнови језик српске поезије. (Bori 1977: 64). Мирослава Крлежу и његове преводе Адијевих песама које су, заправо, послужиле само као илустрација за Крлежину студију о Ендреу Адију, пак, Имре Бори види као еклатантан доказ да је овај велики хрватски модерниста песничко превођење доживљавао као изазов, као артистички задатак (Bori: 66–67), те је стога и у контексту Крлежине песничке конституције повремено функционално одступање од смисла оригинала оправдано. (Bori 1977: 68).

Исте, 1977. године, текстом из области практичних, рекло би се „занатских“ (у најбољем, а не ироничном смислу те речи) промишљања из области историје српске преводне књижевности, на страницама овог часописа поново се јавља Сава Бабић, студијом под насловом *Вељко Пејировић као преводилац с мађарској*, у којој овај српски хунгаролог указује

на то да се Вељко Петровић, за разлику од својих претходника и савременика, кад је превођење с мађарског у питању, определио више за прозу него за поезију, будући и сам доминантно прозни писац. Кроз анализу Петровићевих превода мађарске прозе, Сава Бабић, међутим, долази до занимљивог открића, које може послужити и као препорука младим преводиоцима у процесу учења. Он, наиме, примећује да се Вељко Петровић при превођењу мађарске прозе – у којој постоји апсолутна доминација приповедачког перфекта – веома креативно служи комбинацијама различитих глаголских времена које српски језик и традиција српске прозе омогућавају. (Babić 1977: 1230).

Уследића подужа, шестогодишња пауза кад је реч о транслатолошким текстовима на страницама часописа. 1983. године Ђерђ Пап (Papp György, 1941–2009) објављује студију под насловом *Баш необичан њоклон* у којој оштро, али аргументовано критикује мађарски превод језички и стилистички изузетно захтевног романа *Петријин венац* Драгослава Михаиловића. Мађарски преводилац романа, у овом чланку већ поменути и цитирани Имре Сич, по мишљењу Ђерђа Папа, показао се као апсолутно недорастао задатку, јер уопште није успео да у преводу пренесе једну од главних поетичких одлика овог романа засновану на употреби нестандардног дијалекта и говорног језика. (Papp 1983: 527). Осим тога, Пап указује и на то да Сич на више места флагрантно крши преводилачку етику, употребљавајући у преводу романа – без ознаке! – нека ранија преводилачка решења који је у преводима одломака овог романа објављиваним у мађарској књижевној периодици користила Маријета Вујичић (Vujicsics Marietta). (Papp 1983: 530).

Проблемима преводилачке етике бави се и Сава Бабић две године касније у тексту *Ојрошџај од чуда: њешкоће њревођења „сџваралачких“ циџаџа*. У овој студији Сава Бабић бави се проблемима превођења старогрчких цитата у драмама савременог писца Миклоша Хубаја (Hubay Miklós, 1918–2011). Приликом превођења цитата из, примера ради, Софоклових драма, стандардни поступак био би да преводилац пронађе релевантан српски или евентуално хрватски

превод и употреби онај који у датом контексту највише одговара. Сава Бабић, међутим, упозорава на то да је проблем са Хубаијевим драмама у томе што Хубаи често намерно изврће и мења цитате из Софокла – или напросто у томе што су мађарски преводиоци другачије разумели изворни текст од српских – чиме би употреба канонизованог превода променила смисао датог места у Хубаијевој драми. Због тога Сава Бабић предлаже да, изузетно у оваквим случајевима, преводилац може одступити од стандардне преводилачке етике у превођењу цитата, наводећи примере из властите преводилачке радионице када му српски и хрватски преводи античких драма нису одговарали у датом контексту, па је био принуђен да преводи с превода, тачније, да преведе с мађарског тај део текста. (Babić 1985a: 377–385).

1985. година била је, такође, и година јубилеја – славила се стогодишњица рођења великог мађарског модерног класика Дежеа Костолањија (Kosztolányi Dezső, 1885–1936). Тим поводом, Ђерђ Пап се јавио текстом под насловом *Роман „Шева“ у шућини. Поуке из историје превода – српскохрватски превод једног Костолањијевог романа*. Пап у свом већ устаљеном маниру оштро и аргументовано критикује дотад једини српскохрватски превод Костолањијевог романа *Шева* (*Pacsirta*) из пера Стевана Летмањија (Létmányi István), наводећи да преводилац не увиђа значај снажног наноса лиричности у Костолањијевој прози, лиричности која се протеже од најмање, наизглед најбезначајније слике па до целине текста. (Papp 1985: 1358–1359). Закључујући да је овај превод застарео, Пап наглашава потребу за новим преводом, који би широј југословенској публици отворио просторе нових тумачења Костолањијевог дела. (Papp 1985: 1362).

Та иста, 1985. година, била је необично богата текстовима у којима се износе теоријска промишљања о превођењу. У такве текстове спадају и два приказа, слободно се може рећи, капиталне збирке коју је одабрао, саставио и превео Карољ Ач. Реч је о великој антологији препева песничких дела из неколико векова јужнословенских књижевности под насловом *A kiásott kard* (Ископана сабља). Оба приказа ове антологије објављена су у новембарском броју часописа

Híd за ту годину. Аутор првог је војвођански писац и преводилац Габор Тури (Túri Gábor, рођен 1955. године) који у свом тексту под насловом *Мохиканац књижевној љревођења* веома детаљно и акрибично анализира Ачева преводилачка решења, а затим извлачи поуку која би могла бити актуелна и данас. Тури, наиме, наглашава да нашој култури (Тури мисли и на мађарску и на југословенску културу тог времена) и даље недостаје једна „освешћена“ (ауто)поетика превода са „декодираним методологијом“ у којој би аутори открили и систематизовали тајне властите преводилачке радионице. (Túri 1985: 1504–1505). Аутор другог – могло би се рећи и паралелног – приказа ове важне антологије Кароља Ача, критике под насловом *Немерљивоси љревода* јесте Сава Бабић. По његовом мишљењу, изузетно високи квалитет Ачевих прпева не произлази само из врхунске креативности преводилачких решења – а Бабић наводи довољан број упечатљивих примера да нас у то увери – већ и из чињенице што Карољ Ач књижевне преводе није напросто механички придодео низу својих оригиналних песничких остварења, већ их је свесно, органски уградио у свој властити опус. (Babić 1985б: 1509).

Наредна, 1986. година, поново је година значајног јубилеја, 150 година од објављивања антологије превода *Szerb népdalok és hősrégék* (Српске народне песме и јуначке приче) Јожефа Секача (Székács József, 1809–1876), што је својевремено био и пионирски подухват приближавања српске народне епике мађарској читалачкој публици. Тим поводом, у тексту под насловом *На јодушњицу објављивања антилопије* „*Szerb népdalok és hősrégék*“, Имре Бори се осврће на Секачеву књижевну и просветитељску делатност и животни пут, а о самим преводима каже следеће: „Истина је да су његови преводи застарели, као што су застарели готово и сви други преводи настали у тој епохи, будући да је велика већина њих достигла тек одређени стандарднојезички ниво, али без језичко-стваралачког замаха или песничког надаћнућа.“ (Bori 1986: 615).

Непуних годину дана касније стиже и добро утемељен, прикривено полемички одговор на овај вредносни суд који је о Секачевим преводима изрекао Имре Бори. Аутор

те студије под насловом *О делу Јожефа Секача* је академик Иштван Сели (Szeli István, 1921–2012). Сели поставља реторичко питање има ли смисла један сто педесет година стари превод мерити данашњим поетичким и естетичким арши-нима и, како би поткрепио своју тезу да то не би требало да буде тако, наводи пример два мађарска превода Пушкиновог *Евџенија Оњегина*. Сели упоређује стари, деветнаестовековни превод Кароља Берција (Bérczy Károly, 1821–1867) са новијим преводом модерног песника Лажоша Априлија (Áprily Lajos, 1887–1967) и, мада признаје да Берцијев превод проговара на знатно једноставнијем, упрошћенијем језику, он ипак данашњим читаоцима пружа јединствени увид у неке језичко-стилске карактеристике једне прохујале епохе, а тиме што обогаћује текст „(...) акустиком пушкиновског говора, бидермајерска атмосфера мађарског текста даје Берцијевом преводу једну додатну вредност која модерну верзију не одликује.“ (Szeli 1987: 415).

У октобарском броју часописа исте, 1987. године, Ђерђ Пап у тексту под насловом *Сјмо хиљада мађарских речи „Хазарској речника“* осврнуо се на мађарски превод *Хазарској речника* Милорада Павића. Мађарски преводилац те књиге и сам је познати војвођански писац Иштван Брашњо (Brasnyó István, 1943–2009). Ђерђ Пап с правом сматра ово Павићево дело великим „залогајем“ чак и за најискусније и најдаровитије преводиоце. И премда у својој детаљној анализи Пап налази неколико значајних огрешења о оригинал, у целини гледано, Брашњов превод оцењује као врло добар. (Pap 1987: 1325–1330).

И коначно, али никако на последњем месту, требало би поменути и пример лепе праксе часописа *Híd* да своје бројеве посвећене различитим књижевним годишњицама посвећује не само одавно преминулим књижевницима (тај случај смо видели на примеру стогодишњице Костолањијевог рођења и сто педесете годишњице Секачевих превода српске епике), већ и живим и активним књижевницима који су у мађарској (али и у српској) култури својим дотадашњим радом оставили значајан траг. Управо у духу те добре традиције, *Híd* је свој априлски број 1991. године посветио тридесетогодишњици

преводиљачке, есејистичке и педагошке делатности Саве Бабића, књижевника, интелектуалца и универзитетског професора који је својим неуморним преводиљачким, научним и есејистичким радом значајно задужио и српску и мађарску културу. У овом броју нашао се и зналачки и веома позитиван приказ Бабићеве књиге есеја о преводиљачком чину. Приказ је дело Еве Толди (Toldi Éva, рођена 1962. године) и у њему се ауторка бави Бабићевом збирком есеја *Петт више иеи*. (Toldi 1991: 398–400).¹

Посебно се, у овом броју часописа посвећеном Сави Бабићу, истиче надахнут есеј песника Ота Толнаија (Tolnai Ottó, рођен 1940. године) који заправо представља текст отварања будимпештанске изложбе слика суботичког сликара и писца Имреа Шафрања (Sáfrány Imre, 1928–1980), посвећене како Шафрању, тако и Бабићу. Занимљиво је да је Шафрањ управо и аутор прве књиге коју је Сава Бабић превео с мађарског на српски. Иако Толнаијев есеј није транслатолошка

1 У овом чланку фокусирали смо се само на есејистичке и теоријске радове који су у датом периоду објављивани у часопису *Híd*, али свакако се мора нагласити да су стални и повремени сарадници овог часописа, као и његови уредници, и те како водили рачуна и о томе да правовременим и зналачким приказима испрате најновију продукцију на плану теоријских књига из области транслатологије, како у Југославији, тако и у Мађарској. Тако је на мађарски превод књиге *Теорија њревођења* словачког транслатолога Антона Поповича (Anton Popovič, 1933–1984) детаљним приказом под насловом *Комуникаџивни асџекџии у џеорији џревођења* промптно реаговао Александар Рончак (Roncsák Alekszandár). (Roncsák 1982: 273–275). Исте године Ђерђ Пап се у студиозном приказу под насловом *Какво је џренуџино сџање у јуџословенској џеорији џревођења?* бави свеже објављеним зборником радова *Теорија и џеџџика џревођења* који је уредио Љубиша Рајић. (Papp 1982: 530–536). А није прошла, наравно, незапажено ни обимна књига *Како смо џреводили Пеџеџија* Саве Бабића, коју су приказали и Иштван Сели у тексту под насловом „*Тако смо џреводили Пеџеџија*“ (Szeli 1986: 832 – 839), и Габор Тури у приказу под насловом *Превоџи Пеџеџија* (Túri 1986: 840–843). И управо исти тај број часописа *Híd*, у доброј мери посвећен теорији превођења, доноси и приказ под насловом *Зборник сџуџија о џиџињањама џревођења* из пера Валерије Балаж-Арт (Balázs-Arth Valéria), у којем се ауторка осврнула на збирку радова светски признатих транслатолога, преведених на мађарски и објављених у Будимпешти. (Balázs-Arth 1986: 1247–1251).

студија у строгом смислу те речи, овај песник ипак духовито и луцидно примећује неке важне карактерне особине Саве Бабића, не само као преводиоца, већ и као културног посленика, човека који своју мисију популарисања мађарске књижевности и представљања одређених, себи блиских писаца, српској и југословенској публици, схвата не као занат, већ као мисију и личну интелектуалну авантуру. Ево како Толнаи то види: „Сава је у то време [почетком шездесетих година – напомена М. Ч.] произвео своју прву књигу (...) кажем то тако због тога што он ни касније није тек писао и преводио своје књиге. Сава има ту способност да направи паклени ковитлац око писца. У случају Шафрања, реч је о аутору чије место у књижевности ни у то време, а заправо ни данас, није прецизно утврђено. (...) Преводећи и тумачећи писце, Сава покушава да их уведе у нову средину, а у његовом случају, то слободно могу рећи, да их тамо прошверцује, прокријумчари.“ (Tolnai 1991: 415–416).

У истом броју огласио се и сам слављеник Сава Бабић још једном студијом из властите преводилачке радионице под насловом *Преводити – свакако; мењати – сме ли се?* У њој Бабић детаљно разрађује неке дилеме са којима се суочио приликом превођења комплексног псеудокриминалистичког кратког романа *Једноухи* (*A félfülü*) нашој публици одраније познатог модерног класика Тибора Дерија (Déry Tibor, 1894–1977). У овој студији Сава Бабић креативно разрађује једну, рекло би се, прастару преводилачку дилему, а она гласи: шта радити са културним реалијама, са информацијама или алузијама које су општепознате и брементите значењем за публику изворног језика, док читаоцима циљног језика не значе практично ништа. Одбацујући фусноту као својеврсну капитулацију преводиоца, Сава Бабић наводи да би старинско, а данас већ одбачено решење „преводилачког одомаћивања“ ипак у неким ситуацијама могло да се примени. Он наводи неколико занимљивих примера за такву могућност, а најупечатљивији је свакако пример када се у оригиналу наводи име легендарне мађарске глумице Мари Јасаи (Jászai Mari, 1850–1926). И мада у Будимпешти постоји трг који је назван по њој, њено име великој већини

наших читалаца не говори много. Стога у таквим, ретким, ситуацијама, Сава Бабић предлаже поступак „одомаћивања“ односно замену дате реалије неким домаћим адекватом. У том смислу би, по његовом мишљењу, у српском преводу уместо Мари Јасаи могла да се нађе Жанка Стокић, а у хрватском, рецимо, Жужи Јелинек. (Babić 1991: 370–371).

Свакако да се и у наредне три деценије, све до наших дана, часопис *Híd* својски трудио да одржи традицију повремениог објављивања текстова који се теоријски и/или поетички баве самим процесом превођења. Ипак, њихов детаљнији приказ и коментар захтевао би најмање још један прегледни рад овог типа и сличног обима. Осим тога, 1991. година јесте свакако важна прекретница, имајући у виду велике промене које су, распадом бивше Југославије, задесиле и мађарску књижевност у Војводини. Стога су деведесете године више протекле у знаку присећања на „стара добра времена“ теорије и праксе превођења, да би почетком двехиљадитих полако почели да се јављају и нови гласови. Но, с обзиром на цезуру коју је 1991. година представљала, уследиће и значајна промена перспективе и парадигме, што ће утицати и на природу и методологију, па и на стил текстова о превођењу. Анализу отежава и недостатак одговарајуће историјске дистанце, али и чињеница да је, поред осталих, и сам аутор овог чланка делимично допринео тој промени транслатолошке парадигме у часопису *Híd*, нарочито после 2010. године. Није искључено да у будућности, у оквиру проучавања војвођанске мађарске транслатологије у периодици, буде и таквих истраживања. Писац ових редова таква потенцијална истраживања, наравно, с нестрпљењем очекује.

Извори и литература

- Babić, Sava 1973. „Petőfi szerbhorvátul”. *Híd*, 1973/3–4., стр. 17–19.
 Babić, Sava 1977. „Veljko Petrović magyar fordításai”. *Híd*, 1977/10., стр. 1229–1235.
 Babić, Sava 1985a. „Búcsú a csodáktól: az »alkotói« idézetek fordítási nehézségei”. *Híd*, 1985/3., стр. 377–385.

- Babić, Sava 19856. „A fordítás mérhetetlensége“. *Híd*, 1985/11., стр. 1505–1520.
- Babić, Sava 1991. „Fordítani – okvetlenül; változtatni – szabad-e?“ *Híd*, 1991/4., 368–372.
- Balázs-Arth Valéria 1986. „Tanulmánykötet a fordítás kérdéseiről“. *Híd*, 1986/10., стр. 1292–1293.
- Bori Imre 1975. „Ivo Andrić művészete a magyar irodalom tükrében“. *Híd*, 1975/9., стр. 799–811.
- Bori Imre 1977. „Ady Endre a szerbhorvát irodalomban (1906–1944)“. *Híd*, 1977/1., стр. 54–71.
- Bori Imre 1986. „A Szerb népdalok és hősrégék évfordulóján“. *Híd*, 1986/5., стр. 613–619.
- Papp Tibor 1972. „Nyelvek irodalma – az irodalom nyelve“. *Híd*, 1972/5., стр. 652–659.
- Papp György 1982. „Hol tart a jugoszláv fordítástudomány?“ *Híd*, 1982/4., стр. 530–536.
- Papp György 1983. „Egy különös ajándék“. *Híd*, 1983/4., стр. 525–530.
- Papp György 1985. „Pacsirta idegenben. Egy Kosztolányi-regény szerbhorvát kiadásának fordítástörténeti tanulságai“. *Híd*, 1985/10., стр. 1355–1362.
- Papp György 1987. „A kazár szótár százezer magyar szaváról“. *Híd*, 1987/10., стр. 1325–1330.
- Roncsák Alekszandár 1982. „Kommunikációs szempontok a műfordításelméletben“. *Híd*, 1982/2., 273–275.
- Szeli István 1986. „Így fordítottuk Petőfit“. *Híd*, 1986/6., стр. 832–839.
- Szeli István 1987. „Székács József művéről“. *Híd*, 1987/3., стр. 414–416.
- Szűcs Imre 1974. „Költői párhuzamok“. *Híd*, 1974/3., стр. 349–360.
- Toldi Éva 1991. „Irodalom – sajátos nézőpontból“. *Híd*, 1991/4., стр. 398–400.
- Tolnai Ottó 1991. „Sava salabaktere (A Sava Babić munkásságát bemutató budapesti tárlat megnyitószövege)“. *Híd*, 1991/4., 415–419.
- Tóth Tamás 2010. „A kultúrák közötti kommunikáció kérdéséről a »fordítás modelljéig«. Y: Jeney Éva (yp.) 2010. *Szó és betű szerint a világ*. Budapest: Balassi Kiadó, стр. 131–159.
- Túri Gábor 1985. „A műfordítás mohikánja“. *Híd*, 1985/11., стр. 1499–1505.
- Túri Gábor 1986. „Petőfi-fordítások“. *Híd*, 1986/6., 840–843.
- Végl László 1976. „A fellázadt ember reménye“. *Híd*, 1976/2., стр. 1350–1354.

Marko Čudić

THEORY OF TRANSLATION AND TRANSLATION
CRITICISM IN THE LITERARY JOURNAL
HÍD FROM 1972 UNTIL 1991

The Novi Sad-based literary journal *Híd*, during its 85 years of existence, has grown into the most significant literary and cultural printed media of the Hungarians from Vojvodina. Apart from following the current Hungarian literary production in Vojvodina, the journal regularly publishes Hungarian translations of contemporary Serbian literature. The aim of this paper is to offer a systematic chronological overview of translatology-centred texts published in this journal from 1972 until 1991.

Keywords: *Híd* literary journal, scientific and essayistic thought on translation.

ДЕЛА УМА: ПРОЗА ЏОНА АПДАЈКА И РОМАН СУБОТА ИЈАНА МАКЈУАНА¹

У овом тексту реч је о утицају Џона Апдајка на роман Ијана Макјуана *Субота*. Представљене су интертекстуалне везе овог романа са другим великим делима модернизма, као и изјаве самог Макјуана о Апдајковом утицају на њега, а потом су истражене стилске и садржинске сличности прозе ове двојице аутора. Опозиција ума и мозга јесте основа Макјуанове приче, то је тле на ком се развијају карактеризација и заплет. Ова супротстављеност указује на сличности Макјуановог и Апдајковог дела, али и на дубок уплив који су Хенри Џејмс, Вирџинија Вулф, Џејмс Џојс и други модернисти имали на њих.

Кључне речи: Апдајк, Макјуан, модернизам, свест, ум, утицај

Када осетим како моја вера у читав подухват писања прозе попушта – а сви писци то искусе – неколико Апдајкових страница обнављају ми снагу и оптимизам.

(Ијан Макјуан)²

1 Овај текст је настао у оквиру пројекта *Књижевности, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године* и представља преведену и допуњену верзију рада објављеног под насловом "The Work of Mind: John Updike's Fiction and Ian MacEwan's *Saturday*", у *Kosturkov's World Demeuble, Essays in Honour of Yordan Kosturkov*, edited by Milena Katsarska, Yana Rowland and Rositsa Dekova, Пловдив, 2019, Универзитетско издателство Паисии Хилендарски: 36–46.

2 McEwan 2017.

1.

Постоји дугачка листа дела која се могу означити као интертекстуални материјал за ремек-дело Ијана Мекјуана (Ian Mc Ewan), роман *Субоџа* (*Saturday*). За проучаваоца или студента књижевности, покушај проналажења ових трагова може бити скоро попут игре или теста. Осим песме Метјуа Арнолда (Matthew Arnold), којом почиње заокрет на врхунцу романа, и која се налази у додатку књиге, у роману се помињу, или се на њих алудира, многа друга прозна и поетска дела. Можемо рећи да *Субоџа* почиње као Кафкин (Franz Kafka) „Преображај“ а да се завршава као „Мртви“ Џејмса Џојса (James Joyce), а да је између својеврсна лекција из европског модернизма у најбољем смислу речи.

Satima pre zore, Henri Peroun, neurohirurg, budi se i otkriva da je već u pokretu, odbacuje pokrivač iz sedećeg položaja, a potom i ustaje. Nema pojma u kom trenutku je postao svestan, niti mu se to čini bitnim. Nikad ranije nije uradio ništa slično, ali nije uznemiren, nije čak ni blago iznenađen, jer pokreti su mu ležerni, i prijatni u udovima, i oseća kako mu se kroz leđa i noge razliva neka nesvakidašnja snaga. (Makjuan 2008: 9)

На почетку романа парафразирана је Кафкина приповетка на обрнут начин – изгледа као да нас наратор јасно упозорава на различитост у односу на Кафкину „технику сневана“ и против оштрог одвајања реалности од ирационалног дела нашег бића. Ово ће постати стуб конструкције романа и главна карактеристика Хенрија Пероуна, рационалног представника присебности. На самом почетку романа треба да схватимо да главни лик има кристално јасну визију будућности и стварности:

Snovi ga ne zanimaju; bogatija je mogućnost da je sve ovo stvarno. I savršeno je priseban, u to ne sumnja, i zna da je san ostao iza njega: znati razliku između sna i jave, znati granice, u tome je suština zdravog uma. (Makjuan 2008: 9)

Натуралистички описи операција – који су засновани на ауторовом искуству као посматрача, као што закључујемо на основу изјава захвалности на почетку књиге -- најпре би могли да укажу на цојсовски укус за шокантне детаље. Ипак, ови описи много више личе на рану експресионистичку збирку поезије *Мртвачница* Готфрида Бена (Gottfried Benn). Цојс је, наравно, свуда – скривене иза болничарки које прелазе преко трга у роману *Судбина* јесу бабице које Стивен Дедалус види у *Уликсу*. Дуг „Мртвима“ изгледа још изразитији – видљив је у позицији јунака који стоји поред прозора, посматрајући свет напољу, на почетку и на крају приче; као и у предосећању смрти своје мајке, баш као што Габријел Конрој из приповетке „Мртви“ очекује скору смрт своје тетке. И, наравно, чувено „тихо падање“ (faintly falling) снега из Цојсове приче понавља се у закључку Макјуановог романа: „I napokon, tiho, dok pada, ovaj dan je prošao.“ (Макјуан 2008: 263)

Наративна позиција главног лика води нас до најбитнијег претходника овог романа – Хенрија Џејмса (Henry James). На једном месту у роману говори се о Вилијаму Џејмсу (William James), утемељитељу прагматизма, и његовом брату, Хенрију Џејмсу, истражитељу људске свести.

(Vilijam Džeјms) pisao je, po Perounovoj skromnoj oceni, bolje izbrušenu prozu od onog drugog sitničavog brata, koji je radije kružio oko nečega na desetak različitih načina nego da ga imenuje. Dejzi, arbitar njegovog književnog vaspitanja, nikad se s time ne bi složila. (Макјуан 2008: 55)

Вилијам Џејмс је увео појам тока свести у делу *Принципи психологије* (*The Principles of Psychology*) из 1890. године. Тврдио је да емпиризам греша у покушају да свест представи као низ одвојених утисака, зато што их ми доживљавамо као целину, ток, што је веома близу Бергсоновој (Henri Bergson) идеји поимања времена као трајања (*durée*), а не

као низа појединачних догађаја. Хенри Џејмс је истражи-вао могућности представљања свести у својим делима. То нас доводи до модернистичког представљања стварности, окарактерисаног „заокретом ка унутра“, како је Лион Едел (Leon Edel) назвао радикалну промену која се догодила на почетку двадесетог века. То је оно што је Вирџинија Вулф (Virginia Woolf) назвала „духовношћу“ Достојевског (Фёдор Михайлович Достоевский) и Џојса у свом есеју „Модерна проза“ из 1919. године, насупрот Бенетовом (Arnold Bennett), Голсвортијевом (John Galsworthy) и Велсовом (Herbert George Wells) „материјализму“. И у *Уликсу* и у *Госпођи Даловеј*, једнодневни догађаји осветљавају читаве животе главних ликова, зато што смо унутар њихових умова а њихово интимно време је трајање како га је описао Анри Бергсон.

Можда се поставља питање зашто бисмо упоређивали *Субоји* са Апдајковим делима, ако постоји толико књижевних дела и ликова коришћених као интертекстуални материјал? Одговор је због тога што *Субоја* није прича о томе како се Грегор Самса буди да би постао мешавина Кларисе Даловеј и Габријела Конроја, поред многих других модернистичких ликова, у радњи која траје један дан. Апдајкова проза сумира многе модернистичке наративне технике и омогућава новој генерацији писаца да користе те методе и да се њима поигравају.

Маџуан је отворено исказао своје дивљење Апдајковом раду, рекавши да је у тренутку када је умро био „највећи писац на енглеском језику“. Описао га је као „великог творца реченица, изванредног посматрача с дивним осећајем за детаље; великог миловатеља детаља...“ (McEwan 2017)

Где видимо ово књижевно сродство у *Субоји*? Једноставно речено – свугде! Први пример сличности јесте коришћење садашњег времена, које је Апдајк „позајмио“ из француског новог романа и начинио од њега заштитни знак романа о Харију Ангстрому. Још једна серија Апдајкових романа који се могу поредити са *Субојом* јесте Апдајкова

трилогија према *Скерлејином слову*, посебно прве две књиге, *На светио никад* и *Роџерова верзија*. Већина особина које ће бити истражене ће нас водити до разлике између ума и мозга, на којој су засновани и садржај и форма романа *Субоџа*.

2.

Иако можда изгледа неприкладно упоређивати Хенрија Пероуна и Харија Ангстрома, углавном због различитости њиховог социјалног положаја, сличности између ових ликова су изразитије од разлика. Хенри Пероун је неурохирург ожењен наследницом, док је Хари Ангстром, у прва два романа из серијала о Зеки, млади мушкарац из ниже средње класе који се жени девојком из више социјалне класе. У трећем роману, који носи речит наслов *Зека је доџаи*, Хари Зека и његова жена успевају да достигну вишу средњу класу. Како су и Хенри и Хари браком доспели до вишег социјалног нивоа, главна разлика међу њима јесте у нивоу образовања. Хари Ангстром је завршио средњу школу и тако је мало образован да је за њега чак и хумористични ТВ-шоу за децу лекција из реторике. Његово образовање и способност да опише шта види и осећа не напредују, за разлику од друштвеног статуса. Ово је био и остао велики проблем код критичара што се тиче романа о Зеки – ко заправо посматра и чију прецепцију наратор индиректним говором преноси читаоцима: Апдајк или Зека? Кејзин је, на пример, рекао: „Апдајк који се претвара да је Зека, веома добро описује шопинг-моллове...” (Kazin, 1981, 3) Макјуан се, у суштини, слаже са овом идејом да је то заправо Апдајк, а не Зека, који посматра, „...он ствара измењени или повишени реализам. Он даје Зеки своје – Апдајкове –мисли, али их ипак уверљиво чини Зекиним.“ (McEwan 2017)

Из бележнице Хенрија Џејмса о *Амбасагорима* знамо колико пажње аутор може посветити стварању рефлектора од праве особе. Џејмс је на крају одлучио да би централна свест романа требало да буде уредник, баш као и прототип, Вилијам Дин Хауелс (William Dean Howells), јер је он

образован и способен да се изражава на најбољи начин, што смањује јаз између ове инстанце и аутора. Ово свакако није случај са Харијем Ангстромом, али ни са Хенријем Пероуном. *Субоџи* је роман који се приповеда из перспективе јединственог лика чврсто постављеног у реалност његовог материјалистичког виђења света. Пероун је неурохирург који се налази између двоје писаца – таста који је *poeta laudis*, и сопствене кћерке. Наративне технике романа и поглед на свет главног јунака стварају тензију између рада ума и рада мозга.

И Хари и Хенри опседнути су материјалним светом, али ипак траже излаз из њега. Хари посматра све око себе, трагајући за „оним“ (it) –неким вишим значењем за које нема способности да га подробије опише. Хенри има сопствену визију: да је ум производ мозга; то је занат и уметност неурохирурга, с обзиром на то да тражи и налази лепоту у томе више него у било чему другом, насупрот поезији, духовности. И Хари Ангстром и Хенри Пероун своде реалност на материјални или хемијски ниво. Харијев материјализам је повезан са сагледавањем света кроз материјалне објекте како би открио шта се налази иза њих, док Пероун своди све емоционално на производ мозга.

Представљање света из нечије сопствене свести – ума – врхунац је модерничког *вјерују*. У већ поменутом интервјуу, Макјуан је такође рекао о Апдајку: „Његов дар састојао се у томе да за нас формира фини отисак, сићушни детаљ свести, онога шта значи бити друга особа у неком тренутку, шта значи да боравимо у другом уму. У том погледу, Ангстром ће бити његов споменик.“ (McEwan 2017)

У *Субоџи* је ум постао сасвим материјална ствар – мозак. Емоције могу бити виђене као „комплексни молекули“, иако обрнуто још увек није могуће.

Baš kao i digitalni kodovi za replikaciju života pohranjeni u DNA, jednog dana će biti otkrivena i fundamentalna tajna mozga. Ali čudo ni tada neće biti ništa manje, to da je puka vlažna materija sposobna da proizvede onaj unutrašnji bioskop misli, sliku i zvuk i opip utkane u živopisnu

илузiju trenutne sadašnjosti, a povrh toga i svest o sebi, još jednu sjajno iskovanu iluziju, koja lebdi poput utvare u samom središtu. Може ли се то икада објаснити, то како материја постаје свесна? (Макјуан 2008: 238)

У овом пасусу, наратор такође открива религиозне конотације: „То је једини вид вере коју има. Има величине у том погледу на живот.“ (ibid).

Хари Зека не би могао да стигне до оваквог виђења. Када дођемо до филозофских питања изван онога што он назива „то“ (it), морамо се окренути не серији романа о Зеки Ангстрому, већ романима из трилогије по *Скерлејном слову*, посебно првом и другом роману.³ Расправе у *На свејо Никаг* и *Роџеровој верзији* покушавају да премосте јаз између материјалног и духовног света; да објасне постање.

Том Маршфилд, грешни протагониста првог романа из трилогије по *Скерлејном слову*, опседнут је проблемом материје, њеним постанком. Део његове последње проповеди одводи нас право у срце модернизма:

Анри Бергсон, тај грациозни сапутник наше грубе вере, говорио је о три питања, или неизрецива понора, у континууму материјализма: о ономе између ничег и нечег, између материје и живота и између живота и ума. ” (Urdike 1996a: 211–2).

Овај проблем постаје централни у следећем роману из серије – *Роџеровој верзији*, где један од ликова жели да искористи компјутер како би доказао постојање бога. И, да се вратимо на одељак из *Субоџе*: „unutrašnji bioskop misli, sliku i zvuk i opip utkane u živopisnu iluziju trenutne sadašnjosti, a povrh toga i svest o sebi, još jednu sjajno iskovanu iluziju, koja lebdi poput utvare u samom središtu“, јесте приказ модернистичких наративних техника, и сасвим прецизан опис онога шта је Апдајк учинио од њих.

3 То су романи *На свејо Никаг*, *Роџерова верзија* и *С. (A Month of Sundays; Roger's Version; S.)*

Та живописна илузија тренутне садашњости јесте оно што је Апдајк намерно покушао да створи у својим романима о Зеки користећи садашње време за нарацију. То је била новина у књижевности на енглеском половином 20. века, а Апдајк је тврдио да је овај метод користио како би створио кинематографску илузију. Садашње време указује на савремени карактер романеског материјала. Наратор, књижевни лик и читалац су сви у садашњем времену које је, за све њих, подједнако недовршено. Коришћење садашњег времена би заправо требало да изазове идентификацију са неидеализованим ликовима, или анти-херојима. Међусобно смо слични, јер је време приповедања такође наше време, време читалаца. Упознати протагонисту значи схватити његове неизречене снове, жеље, планове. Скоро пола века касније, Макјуан користи исте наративне позиције – садашње време и нарацију углавном кроз индиректни говор. То је место на ком се Хари Ангстром и Хенри Пероун састају у нашем, читалачком, искуству.

3.

Постоји још једна сличност између Харија и Хенрија. Позадина приче у *Субоџи* јесте тренутак политичке кризе и зато се може упоредити са другим романом о Зеки, *Поврајком Зеке*,⁴ највише политички обојеним Апдајковим делом. Период који је описан у овом роману о Зеки је крај шездесетих година, што је време повећане политичке свесности. Пошто се Апдајк бавио овом темом на реалистички и документарни начин, није могао да избегне политичке проблеме. Исто се може рећи и за почетак другог миленијума. Роман *Субоџа* одиграва се 15. фебруара 2003, дана обележеног највећом међународном побуном против војне интервенције у иностраној земљи – која је, у овом случају, била Ирак. Вијетнамски рат и антиратни протести, толико фундаментални за *Поврајак Зеке*, неизбежно су призвани. У наставку романа *Бежи, Зеко, бежи* живот је мање-више победио некада бунтовног протагонисту Харија; он има утисак да се у шездесетим годинама

4 *Rabbit Redux*, први пут објављен 1971.

20. века сви понашају онако како се он понашао деценију раније. Када га Џенис остави због другог мушкарца, Зека прво уводи Џил, младу хипи-девојку богатог порекла, у свој дом, а затим и Скитера, припадника радикалног покрета за ослобођење Афроамериканаца. Џил гине у ватри коју су изазвале расистички настројене комшије, а пожар уништава и Зекину кућу. На крају, Нелсон је поражен, Скитер успева да побегне, а Џенис и Зека могу да почну испочетка.

Повраћајак Зеке се може читати као својеврсни политички образовни роман у ком су Џил и Скитер Харијеви учитељи. Они скоро да успеју да промене његов про-ратни став. На почетку романа, Хари брани налепницу у виду америчке заставе коју је ставио на свој ауто. То је његова порука осталима о његовим осећањима према Америци, коју сматра „одличном“ земљом (Updike 1996: 42). У складу с овим ставом, он брани званичну политику:

Мислим да не верујем баш много у студентарију или у Вијетконг. Немају они никакве одговоре. Мислим да је то мањина која покушава да уруши све што напола ради. Напола није скроз, али боље ишта него ништа.” (Updike 1996: 112)

Ипак, на крају, Хари готово да прелази на другу страну. Када његов конзервативни отац коментарише демонстрације против рата у Вијетнаму, Хари му каже да ти људи само желе да убијање престане. (види Updike 1996: 304). Иако Ерл Ангстром у том тренутку мисли да је и Зека постао „мировњак“, то није тачно. Зекино антиратно и антирасистичко „образовање“ није било толико успешно, и ученик је остао тачно на средини. Оно што примећујемо у његовом ставу против побуњеника јесте и снажан осећај класне потчињености – Зека не може да се придружи „богатој деци“ јер осећа да су њихови животи веома различити од његовог.

Насупрот Харију, Хенри Пероун нема неколико месеци на располагању да учи о различитим мишљењима; већ заправо само неколико сати. Стога, његова лекција мора бити удружена са снажним осећањима, и то је оно што му

разговор с Дејзи, његовом кћерком, пружа. Они се не слажу око циља демонстрација против рата у Ираку. Хенри има осећај неслагања са протестима против бомбардовања Ирака сличан ономе који је Хари имао о Вијетнамском рату. Њихово расуђивање је, међутим, различито. Након што је Хенри упознао професора Талиба из Ирака, који је био жртва Садамовог режима, и након што је видео трагове мучења кроз које је прошао, Пероун сматра да диктатора треба зауставити по сваку цену.

Otkad je operisao aneurizam jednom iračkom profesoru istorije starog veka, video njegove ožiljke od torture i čuo njegove priče, Peroun ima ambivalentne ili smušene i kolebljive ideje o predstojećoj invaziji. (Makjuan 2008: 59)

У *Повратнику Зеке*, чињеница да Хари никада није отишао у рат од кључне је важности. Његово једино војно искуство јесте премештај у Тексас у време рата у Кореји. Он никада није напустио земљу и тај недовршени чин „патриотизма“ инспирише његову тврдњу да би ишао куда год да му нареди. (Urdike 1996: 40). Недостатак директног искуства у рату Зека доживљава као лични неуспех, што га наводи да поштује оне који су се борили. Не само да у свој дом прима Скитера који је ратовао у Вијетнаму, већ исказује и незаслужено поштовање према једном од суседа који ће на крају запалити његову кућу.

Хенри Пероун, с друге стране, формира своје мишљење о ситуацији у вези са Ираком пошто је упознао професора Талиба, кога је режим мучио и осакатио. Без обзира на то да ли су разлози и извори и за Харијево и за Хенријево мишљење поуздани или не, чињеница је да ниједан од њих није директно искусио рат и његове ужасе. То значи да ниједан од њих двојице не зна о чему, и углавном у прилог чему, говори.

Ни младе жене у оба романа немају то искуство, али ипак представљају гласове саосећања према обичним људима и побуне против рата. Цил даје веома прецизну дијагнозу Зекине ситуације:

Ти носиш у себи старог Бога, и љути стари патриотизам [...] Те ствари прихваташ као да су свете не из љубави или ради вере, већ због страха; твоја мисао је замрзнута јер оног тренутка када ти инстинкти оману, закључујеш да је све ништа, да је нула прави одговор. Ми Американци тако мислимо, то је победи или изгуби, све или ништа, убиј или умри, јер никад нисмо створили време за опуштање у ком можемо да размишљамо. Али, сада, видиш, морамо, јер деловати више није довољно, деловање без размишљања је насиље. Као што видимо у Вијетнаму.” (Urdike 1996: 199)

Дејзи, Пероунова ћерка, не слаже се с Хенријем који скоро да одобрава бомбардовање Ирака. „Seme se ne sadi krstarećim raketama. Ljudi će mrzeti zavojevače. Verski ekstremisti će ojačati. Biće manje slobode, više pisaca u zatvorima.“ (Макјуан 2008: 179) Међутим, ни Џил, ни Дејзи не успевају да убеду саговорнике да оно што је представљено као „решење“ проблема јесте заправо насиље које ће узроковати још више насиља.

4.

Опозиција мозак – ум је у *Субојти* представљена, на једном нивоу, као опозиција стварност – поезија. Хенри Пероун се налази између двоје песника, таста Џона Граматикуса, и своје ћерке. Поврх тога, Пероунов син Тео је музичар, то јест, још један уметник. Размишљајући о животу свог сина, Хенри признаје себи да „Ništa u njegovom životu nema takvu inventivnost, takvu slobodu“ и закључује да „Mora biti da u životu postoji i nešto više od pukog spasavanja tuđih života.” (Макјуан 2008: 31). Књиге које му кћи Дејзи препоручује да прочита приказују разлику између ума и мозга, идеализма и материјализма, емоција и хемије. Као што и очекујемо, постоји путоказ ка Хенрију Џејмсу који се показује као исувише тежак задатак:

Šta Dejzi zna! Na njen nagovor, prokušao je da pročita priču o devojčici koja pati zbog ružnog razvoda svojih roditelja. Tema koja obećava, ali sirota mala Mejzi začas se izgubila iza oblaka reči, i na četrdeset osmoj stranici Peroun, koji zbog nekog ozbiljnog zahvata može da stoji na nogama i po sedam sati, koji je prijavljen kao redovni učesnik Londonskog maratona, naprosto je ispaо из trke, iscrpljen.“ (Makjuan 2008: 56)

Када мозак победи ум, поезија постаје сувише компликована за разумевање. За разум, постоји само једна истина, док књижевност мора бити у најмању руку амбивалентна. Сам Пероун осећа да никада неће моћи да избегне ову сужену визију. Мозак тражи негацију негативне способности и вољно укидање неверице. Овај сукоб мозга и ума видљив је не само у вези са песницима и музичарима – у медицинским терминима, оличен је у психијатрији и неурологији:

Међу Perounovim poznanicima има и оних који се не баве мозгом, већ само умом, bolestima svesti; те колеге негују преданје, збир предрасуда које се данас ретко јавно исказују, по коме су neurohirurzi грубе и оhole будале с tupim instrumentima, kostolomci који некажњено вршљају по најсложеніјој ствари у познатом свеміру. (Makjuan 2008: 80)

Присетимо се овде још једном Роџера Ламберта из Апдајковог романа *Роџерова верзија*. Ламберт добро познаје психологију и користи своју манипулативну моћ да добије оно што жели. Ламбертов циљ је да представи идеју врховног бића помоћу интелектуалних термина, укључујући и сумњу – његова омиљена тема су јеретици. Очигледно на идеалистичкој страни размишљања, прилично демонски настројену сплеткарењу животима других људи, Ламберт је скоро потпуни антипод Хенрија Пероуна, што их, парадоксално, чини сличним ликовима: док постоје ствари које измичу Ламбертовој контроли, сам Пероун губи везу са креативношћу.

5.

Као што смо видели, Пероун је реалиста, попут Маџуана, само што је Маџуан умом опседнути модерниста, што га поставља веома близу Апдајку и модернистичким претходницима. Апдајково посебно интересовање одувек је било истраживање ума у кризним, понекад чак и у криминалним, ситуацијама. Постоји маестрална сцена у *Бежи*, *Зеко*, *дежи*, када пијана Џенис утапа бебу, или сцене убиства и самоубиства у *Исџвичким вештицама* и у *Пучу*. Управо у оваквим призорима Апдајк најбоље демонстрира своје модернистичко наслеђе, подсећајући нас на Џојса, Вирџинију Вулф и Фокнера (William Faulkner). Те сцене нас такође одводе од „средњег“ пута којим је Апдајк пошао описујући живот средње класе који је углавном удаљен од екстрема; у овим призорима изненада, као ток свести, унутрашња бујица емоција и порива избија из позадине.⁵

Болесни антагониста у *Субојии* могао је да доведе до оваквих момената. Међутим, како роман говори о разлици мозга и ума, ове сцене понекад изгледају потпуно различите од поменутих аспеката Апдајкових дела. Врхунац *Субојие* је тренутак када ситни криминалац Бакстер проваљује у Пероунову кућу, усред породичног окупљања. Пероун је већ приметио да Бакстер испољава симптоме

5 Иако је реч о књижевнику који је дубоко повезан са европским модернизмом – а његову везу с модернизмом можда је најбоље објаснио Александар Саша Петровић, када га је назвао „незаконитим дететом Џејмса Џојса и Вирџиније Вулф” – та се веза ретко успоставља. У САД он се пре свега сагледава као реалиста – реч је не само о феноменолошки схваћеном појму реализма који се заснива на документарности, реалистичкој мотивацији и психолошкој утемељености ликова, него и о томе да у његовом делу нема радикалних резова у односу на временски ток, попут оних у Фокнеровим романима. С друге стране, и у европској књижевности се мало пажње обраћало на модернистичке аспекте његовог поступка, а најмање на оно у чему је био виртуоз – представљању кризних стања свести. Апдајк је, међутим, најбољи управо тамо где га најмање сагледавамо – у срцу таме привидно безопасне, досадне, сређене средње класе чијем се описивању, по сопственим речима, посветио. (в. Dojčinović 2016: 269)

можданог поремећаја, што је органски, хемијски, физички узрок његовог криминалног понашања. Ово га доводи до својеврсне епифаније, која се, адекватно, на крају испољава као дијагноза.

Sve do sada, Henri odjednom uviđa, bio je u magli. [...] Prava je istina, sada već i demonstrirana, da je Bakster poseban slučaj – čovek koji veruje da nema budućnosti pa stoga ne mora da misli na posledice. (Маџуан 2008: 197)

Ми нисмо загњурени у замагљени Бакстеров ум, јер ум овде није у центру пажње. Ипак, роман као целина очигледно указује на то да мозак и ум нису баш сасвим супротстављени, јер је често тешко разликовати њихова дела. Чак и овде, Маџуан заиста чини да његов јунак изабере Вилијама уместо Хенрија Џејмса, али га ипак назива по оном потоњем. Као да аутор романа истражује ум док ствара лик у чијем је фокусу мозак.

6.

Разлог због кога је могуће упоредити *Субоџу* са Апдајковим делима лежи управо у жељи модерниста да истражују свест; наслеђе заокрета ка унутра које је живело кроз Апдајкову фикцију препознато је и слављено у Маџуановим делима на најбољи могући начин. Као што је Апдајк велики „дестилатор“ модернистичких техника и визија, исто се може рећи и за самог Маџуана, поготово за његово ремек-дело *Субоџа*, где је опседнутост производима ума претворена у свеобухватнију визију и ума и мозга.

Превела с енглеског Јелена Нешић

Литература:

- Dojčinović, Biljana. "Modernist Narrative Techniques and Challenges of Humanity: John Updike in European Perspective", *From Humanism to Meta-, Post- and Transhumanism?*, Deretic, Irina / Sorgner, Stefan Lorenz (eds.), Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: "Peter Lang", 269–282. Štampano.
- Joyce, James. "The Dead" in *Dubliners*, Penguin Books. 1996. Štampano.
- McEwan, Ian. *Saturday*, London: Vintage, Random House, 2006. Kindle Edition
- Makjuan, Ijan. *Subota*, prev. Arijana Božović, Beograd: Paideia, 2008. Štampano.
- McEwan, Ian. Ian McEwan talks about the Updike influence, <https://blogs.iwu.edu/johnupdikesociety/2017/02/05/ian-mcewan-talks-about-the-updike-influence/> link June 2, 2017. Online.
- Updike, John. *Rabbit, Redux*, New York: Fawcett Columbine, 1996. Štampano.
- Updike, John. *A Month of Sundays*, New York: Fawcett Columbine, 1996a. Štampano.

Biljana Dojčinović

THE WORK OF MIND: JOHN UPDIKE'S FICTION
AND IAN MCEWAN'S SATURDAY

The article is focused on the literary influence of John Updike's fiction on Ian McEwan's novel *Saturday*. Starting with the intertextual relation of the novel with other great works of literary modernism, as well as McEwan's own statements about Updike's impact on him, I am exploring both the style and the content similarities. The opposition of mind and brain is the basis of McEwan's story, and it is the ground on which the characterization and plot are developed. The mind-brain opposition also points to the similarities between McEwan's and Updike's writing, as well as to the profound impact which Henry James, Virginia Woolf, James Joyce and other modernists, had on both of these authors.

Keywords: Updike, McEwan, modernism, consciousness, mind, impact.

ЈЕЗИК
/
LANGUAGE

Анђелка Н. Митровић
Катедра за оријенталистику
Филолошки факултет
Универзитета у Београду
andjelkam@fil.bg.ac.rs

378: 811.411.21(497.1)
https://doi.org/10.18485/ai_lik.2020.6.9.4

Оригинални научни рад

НАСТАВА АРАПСКОГ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ НА ЈУЖНОСЛОВЕНСКИМ ПРОСТОРИМА

Историја европске оријенталистике и арабистике, чији су југословенска и српска оријенталистика/арабистика део, сеже више векова уназад. Почетак наставе арапског језика у Европи везује се за 13. век, а организационо за Свету столицу. И на јужнословенским просторима учење оријенталних језика и ма такође дугу традицију. Од 14. веку највећи део јужнословенских територија постао је део Османске империје. Исламизација, коју је она донела, наметнула је и нови систем образовања, а са њим и наставу арапског језика. На универзитетском нивоу, настава арапског језика почиње отварањем Семинара за оријенталну филологију у Београду 1926. године.

Кључне речи: оријенталистика, арапски језик, арапска књижевност, катедре, наставни модели, Београд, Сарајево, Софија

Оријенталистика као „еминентно европска духовна и знанствена творевина“ (Jauk Pinhak 1977: 10) коначно се оформила тек у 19. веку, али су се оријентални језици предавали још од 13. века у више европских градова. На настанак оријенталистике у Европи утицали су различити интереси и мотиви, различите историјске околности у којима су се успостављали контакти и развијали односи између Истока и Запада, при чему је религијска сфера имала веома значајну улогу. Интересовања хришћанске Европе за

Исток и ислам потекла су, првенствено, из Рима, седиште западног хришћанства. Света столица се, пре свега, концентрисала на протеривање ислама са Иберијског полуострва што је и остварено падом Гранаде 1492. године. После раскола 1054. године, најзначајнија мисија за Свету столицу и папе била је враћање католичкој матици расколничких цркава, каквих је било много у северној Африци (монофизити, несторијанци, јакубити...). За деловање и на једном и на другом подручју мисионарима је било неопходно солидно знање арапског језика и познавање свеукупних реалија арапског говорног простора. Због тога се, при већим католичким центрима, отварају курсеви арапског језика за мисионаре, а 1250. године и прва катедра у Риму. Почетком 14. века Света столица оснива читав низ катедара за арапски, хебрејски и арамејски језик у Риму, Паризу, Оксфорду, Болоњи... Прва лаичка катедра за арапски језик основана је у Париз 1539. године (Collège de France) заслугом мисионара Г. Постела (Guillaume Postel; 1510–1581). У другој половини 16. века отворена је катедра на Универзитету у Лајдену, почетком 17. века у Оксфорду, а током 18. века арабистичке катедре ничу по читавој Европи (Rodinson 1974: 9–62).

И на јужнословенским просторима учење оријенталних језика има дугу традицију, али и потпуно другачије циљеве од оних на Западу. У 15. и 16. веку највећи део јужнословенских територија био је под османском влашћу, захваћен процесом исламизације. Исламизација је донела са собом и нови систем образовања везан првенствено за џамије и текије. Уз њих, значајно место су заузимале муслиманске основне школе (мектеби), којих је било по свим насељима, односно средње школе (медресе) отворане по већим градовима. Настава у њима обухватала је учење главних оријенталних језика – арапског, турског и персијског, читање текстова из Курана, као и још неке верске науке, попут исламског права, филозофије и слично. Најпознатије медресе биле су сарајевска, београдска и скопска. У 19. веку, а особито потпадањем Босне под аустроугарску власт извршена је реформа школства, у коме и даље опстају медресе, али се појављују и реформисане ниже средње школе (рушдије).

Године 1879. отворене је у Сарајеву реална гимназија, из које је 1883. настала класична гимназија, где су се уместо класичних језика – грчког и латинског – учили оријентални језици – арапски, турски и персијски. Нешто касније отворене су и Шеријатско-судачка школа (1887) и шеријатска гимназија (1918), које су обезбеђивале кадрове за судство, управу и верске школе. У свим поменутиим школама арапски језик је био обавезан предмет јер је за изучавање класичних исламских теолошких и филолошких наука знање арапског било неопходно (Ramić 1987).

Специфичан географски положај Балканског полуострва, где се, у цивилизацијском смислу, „као и у Шпанији, развијао један самосвојни, аутентични ‘европски ислам’” (Vukomanović 2003: 24) и преко кога је ишла и иде граница између ислама и неислама, као и вишевековно присуство Османлија на јужнословенским просторима, одредили су улогу оријенталне компоненте у националном идентитету балканских земаља. Оријентално наслеђе је у великој мери обележило свеукупну културу балканских народа, па је отуда оријентална компонента на балканским просторима незаобилазна и трајно присутна тема више националних наука – историје, књижевности, етнологије, културне историје, историје архитектуре и других, а пре свега оријенталне филологије и оријенталистике. Током 18. и 19. века, када се оријенталистика као наука потпуно конституисала у Европи, читава јужнословенска регија налазила се у саставу Османске империје, па је, за Европу, и у географском и у културно-цивилизацијском смислу, то био Оријент. Један од предуслова за воспостављање научне оријенталистике на јужнословенским просторима био је повлачење Османског царства чиме је он престао да буде Исток у државно-административном смислу. Паралелно са повлачењем Османлија, на овом простору одвијао се и процес европеизације и модернизација друштва, што је омогућило заузимање неопходне дистанце према оријенталној компоненти и њено објективно вредновање, а тиме и настанак науке о Истоку. Крајем 19. и на самом почетку 20. века оријенталистичка делатност на јужнословенским просторима се сводила на обраду и

издавање оријенталних рукописа – на турском и арапском језику, али не на научној основи. Историја научне и универзитетске оријенталистике у овом делу Европе почиње двадесетих година 20. века. Катедра за оријенталне језике на универзитету у Београду била је тада „једини светионик те науке на Балкану, а први организатор тог студија проф. Др. Фехим Бајрактаревић једини научни оријенталиста, који је са неколико добрих радова већ уведен у ред светских оријенталиста“ (Окић 1934: 403–404). Професор Фехим Бајрактаревић, оснивач Катедре и један од најистакнутијих пионира балканске научне оријенталистике, својим преданим вишедеценијским педагошким и научним деловањем, учинио је много на утемељењу, развоју и афирмацији југословенске науке о Оријенту. У свом концепту он је објединио „све компоненте које реални, историјски Исток објективно осветљавају у свим његовим – за Балкан значајним аспектима. Кренувши овим путем он је, својим радовима, уздигао југословенску оријенталистику до нивоа европске науке“ (Ђукановић 1963: 3–4)

Различит статус и различита историјска судбина појединих јужнословенских регија, утицали су на стварање разноврстне етно-конфесионалне структуре становништва, и разноврстне културне традиције у њима. Отуда процес настанка и институционализације југословенске оријенталистике¹ није свуда имао иста појавна обележја. Временом, јасно су се искристалисала два теоријско-методолошка правца њеног развоја, чији су заједнички именитељ били европски научни стандарди. Један правац је везан за Босну и Херцеговину, делом Хрватску и још нека рубна подручја, са Сарајевом као главним центром, и други за Србију (Јужна Србија/Стара Србија) и Београд.

„Под пресудним утицајем западноевропског филолошког модела и метода XIX века, југословенска научна

1 Када је реч о српској научној оријенталистичи, морамо је посматрати у њеном континуитету. С обзиром на то да је настала двадесетих година прошлог века у држави која се звала Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и да се, упркос одређених разлика, у државама њеним наследницама, развијала као јединствен ток, све до распада СФРЈ, у оптицају је био термин југословенска оријенталистика.

оријенталистика израста из својих преднаучних домаћих корена и уобличава се, као оријентална филологија, првих деценија нашег столећа. Сви, за сада малобројни, хроничари и историчари наше оријенталистике једногласни су у оцени да она концепцијски почива на филолошкој визији културно-историјски и гео-политички условљених научних и практичних потреба и могућности југословенске заједнице. Другачије опредељење у оно време тешко би се могло и замислити јер је филолошки приступ био доминантан у тадашњој европској оријенталистичкој, а и у матичним језикословним традицијама источних народа” (Tanasković 1986: 56).

С обзиром на то да је јужнословенски простор трајно обележен оријентално-исламским печатом у материјалној и духовној култури, југословенска оријенталистика имала је одређених предности и услова за брз напредак. С друге стране, оријентална компонента била је и велики хендикеп у њеном развоју, на пример, у деловима Босне и Херцеговине, Македоније и Косова, где су истраживачи и научни радници били углавном муслимани и где су у одређеним периодима, поједини оријенталистички кругови, под политичким притисцима, подлегали националним политикама.

Систематско изучавање арапског и других оријенталних језика, на академском нивоу, на јужнословенским просторима започело је 1926. године отварањем Семинара за оријенталну филологију на Филозофском факултету у Београду.² Њен оснивач, др Фехим Бајрактаревић (1889–

2 Више о историјату Катедре види текстове објављене поводом катедарских јубилеја: А. Митровић, „Катедра за оријенталистику“, *Оријенталистичка јуче-данас-суџа: зборник радова*; приредила Анђелка Митровић, Београд: Филолошки факултет, 2019. 11–27; М. Теодосијевић, „Ninety-One Years Of Turkish Studies In Belgrade“, *Оријенталистичка јуче-данас-суџа: зборник радова*; приредила А. М., Београд: ФФ, 2019. 28–42; А. М., „Група за арапски језик. књижевност и културу“, *Филолошки факултет Универзитет у Београду*, Београд, ФФ, 2016. 359–372; Љ. Чолић, „Османистика на Филолошком факултету у Београду“, *Филолошки факултет Универзитет у Београду*, Београд, ФФ, 2016. 373–376; М. Т., „Група за турски језик и књижевност“, *Филолошки факултет Универзитет у Београду*, Београд, ФФ, 2016. 377–383; А. М. i Е. Милковић, „Celebrating the 90th Anniversary of the Department of the Oriental Studies at the

1970),³ бечки студент и докторанд и у Европи већ афирмисани научник, 1925. године дошао је, на позив професора Богдана Поповића, у Београд, и на Катедри за светску књижевност Филозофског факултета почео да предаје персијску књижевност и турски, заправо, османски језик. Само годину дана касније, када је основао самостални Семинар за оријенталну филологију, мудро и научно потпуно оправдано определио се за концепцију исламолшке оријенталне филологије, односно за изучавање језика и књижевности народа који су створили исламску цивилизацију и највише допринели њеном процвату. С обзиром на чињеницу да је та цивилизација у свом османском руху непосредно или посредно утицала на нашу материјалну и духовну културу, и учинила да оријентална компонента постане битан елемент нашег културног идентитета и наслеђа, ова концепција у потпуности је одговарала нашој националној истовремено источној и западној, понајвише балканској културној традицији” (Tanasković 1986: 51–52), и остаје трајно актуална на јужнословенским просторима. У оквирима тог, цивилизацијски и културолошки структурисаног модела, наставни план Семинара за оријенталну филологију из 1926, предвиђао је да се арапски и турски језик предају осам семестара, арапска, турска и персијака књижевност два

Belgrade University”, *Human – Research in Rehabilitation* 6, 2 (2016): 46–49; А. М., „Деведесети рођендан Катедре за оријенталистику“, *Речи* 8 (2015): 216–232; А. М., „80 година Катедре за оријенталистику“, *Nur* 15, 49/50 (2006): 21–33; А. М., „75. рођендан Катедре за оријенталистику – 75. рођендан југословенске иранистике“, *Nur* 10, 32(2002): 52–57; А. М., „Настава оријенталних језика на Београдском универзитету“, *Glossa* III, 1(1997): 47–54; А. М., „Седамдесет година Катедре за оријенталистику“, *Orijentalistika 70: zbornik radova*, Београд, 1997. 21–28; D. Tanasković, „Šest decenija orijentalistike na beogradskom Univerzitetu“, *Kulture Istoka* 10 (1986): 51–52; D. T., „Prema daljim uspjesima: Pola vijeka orijentalistike u Beogradu“, *Odjek XXX*, 10 (1986): na str. 13 i 23; М. Ђукановић, „Катедра за оријенталну филологију“, *Свој година Филозофској факултету*, Београд, 1963. 477–484 и *Orijentalistika 70: zbornik radova*, Београд, 1997. 15–20.

- 3 Више о оснивачу наше научне и универзитетске оријенталистике види.: А. Mitrović, *Научно дело Фехима Бајрактаревића*, Београд: Филолошки факултет, 1996.

семестра, а Увод у оријенталну филологију само један семестар. Повремено, су увођени и једносеместрални специјалистички курсеви из османске дипломатике, арапске метрике и други. Све стручне предмете предавао је професор Бајрактаревић (Ђукановић 1963).

Неколико деценија касније основане су оријенталистичке катедре и у другим југословенским градовима. У Сарајеву, на Филозофском факултету, 1950. године отворен је Одсјек за оријенталну филологију. Његови оснивачи били су пионири научне оријенталистике: Шаћир Сикирић (1893–1966), који је студирао оријенталне језике (арапски, персијски и турски) и докторирао у Будимпешти⁴ и Недим Филиповић (1915–1984), турколог-османиста, који је оријенталне језике студирао у Београду и Истанбулу.⁵ Катедра у Сарајеву имала је углавном исти наставни план као и београдска, с тим што је настава персијског језика и књижевности била далеко развијенија од самог почетка. Ни назив – Одсјек за оријенталну филологију, са катедрама/односно студијским областима за арапски језик и књижевност, турски језик и књижевност и перзијски језик и књижевност, као ни студијску концепцију она није ни до данас променила. Мада су на Катедри за арапски језик и књижевност планови и програми студија обogaћени новим предметима и наставним садржајима, задржана је класична филолошка концепција, односно изучавање арапског језика и књижевности, кроз различите предмете (колегије), као што су: Фонетика и морфологија арапског језика, Морфологија арапског језика, Морфосинтакса арапског језика 1–2, Синтакса арапског језика 1–4, Синтакса функционалних стилова у арапском језику. Настава арапске књижевности, у којој има највише иновација, обухвата следеће предмете: Стара арапска књижевност, Класична арапска књижевност, Модерна арапска књижевност 1–2, Поетика старе арапске књижевности,

4 Више о Ш. Сикирићу види: Јаšар Redžepagić, „Dr Šaćir Sikirić“, *Nur* 12, 40 (2004): 38–43.

5 Више о настанку и концепцији сарајевске катедре види.: „Odsjek za orijentalistiku“, *Filozofski fakultet u Sarajevu 1950–1980*, Sarajevo, 1980. 135–143.

Поетика класичне арапске књижевности, Арапска стилистика и метрика, Савремена арапска поезија, Савремена арапска проза/Савремени арапски роман. Што се тиче културолошких предмета постији Оријентално-исламска цивилизација 1–3, а такође и општеобразовни стручни предмет Увод у оријенталну филологију. Настава је организована по циклусима, на додипломској (трогодишње студије) и дипломској МА разини, и кроз једнопредметни и двопредметни студиј, а њен циљ је да студент „по завршетку дипломског студија (...) посједује такву разину језичког знања и развијене вјештине комуникације на арапском (...) језику, те способност разумјевања и интерпретације садржаја из подручја проучавања арапског (...) језика и књижевности који га оспособљавају за послове језичног посредовања у економским, управним и културним институцијама, рад у туризму, медијима и издаваштву, те у другим секторима у којима је потребан одговарајући профил радника“. Поменути глотодидактички модел, филолошки структурисан, у коме доминирају теоријски предмети, намењен је, првенствено, развијању рецептивних језичких вештина и свакако обезбеђују студенту „способност разумјевања и интерпретације садржаја“ на арапском језику, али не и (течну) комуникацију са изворним говорницима, на пример туристима, за шта је, свакако, потребна другачија концепција студија и познавање основних говорних дијалеката арапског језика. Битно је поменути и чињеницу да се настава на Одсјеку „изводи на босанском/хрватском/српском језику као и на арапском/турском/перзијском језику“.⁶

Овде треба додати и податак да је београдска катадра шездесетих и седамдесетих година такође била одсек, али Одсек за оријенталистику. Промена друге компоненте назива – оријенталне филологије у оријенталистику – донела је, заправо, суштинску промену студијске концепције. Оријентална филологија, по дефиницији, обухвата комплексно изучавање писаних споменика на оријенталним

6 <https://www.ff.unsa.ba/index.php/bs/nastava-bs/odsjeci-na-ffunsa> и <http://ff.unsa.ba/index.php/bs/2014-12-15-22-42-27>; страница посећена 4.12. 2019.

језицима, односно оријенталних језика и књижевности, док оријенталистика подразумева укупност свих наука чији се предмет изучавања у цивилизацијском смислу налази на Истоку – економије, историје, религије, филозофије, етнологије, археологије, културне историје, уметности, неуке... Та промена унела је, седамдесетих година, у програме нове предмете а почетком 21. века потпуно је дошла до изражаја кроз студијски профил Језик, књижевност, култура (ЈКК) на Филолошком факултету у Београду, чији је Арабистика део.

У Приштини је 1973. године основан Одсек за оријенталистику, захваљујући угледном југословенском оријенталисти, историчару и балканологу, Хасану Калешину (1922–1976). С обзиром на то да је Х. Калешин био београдски ђак и докторанд, Одсек у Приштини је следио и организациону и наставну схему београдске Катедре. У Приштини је, уз арабистику, посебно била развијана туркологија, због турске националне мањине, а Катедра за турски језик и књижевност се нешто касније и осамосталила. Настава и на Туркологији и на Арабистици одвијала се паралелно на српскохрватском и на албанском језику. Данас се одвија само на албанском језику и нису нам биле доступне информације о њеном раду.

Арапски језик обавезан је предмет и на Факултету исламских наука, који постоји од 1977. године, а од 2013. године постао је део Универзитета у Сарајеву. Четворосеместрална настава арапског језика као обавезног, са четири часа и пет кредита била је 2016, саставни део два програма: Исламске теологије и Исламске вјеронауке и религијске педагогије. Арапски језик је предавао проф. др Мехмед Кицо (1949–2018), који је дипломирао (1974) и магистрирао (1980; теза: *Арабистика у Прилозима за оријенталну филологију од 1950. до 1975. године*) на Филолошком факултету у Београду на Катедри за оријенталистику, а докторирао у Сарајеву, на Факултету исламских наука (2002; теза: *Ойћелинџивистичка ушмељења и специфична одређења арапске језикословне знаосћи*). Поред арапског језика као обавезног, у оба програма постоје и изборни предмети: Увод у арабистику и Конверзација на арапском језику, са три часа и пет кредита. У програмима за 2018. и 2019. годину настава арапског језика

нешто је разуђенија. У студијском програму Исламске теологије предаје се Арапски језик за теологе I–IV; у програму Исламске вјеронауке и религијске педагогије – Арапски језик за педагоге I–IV, а у Програму за имаме, хабите и муалиме, арапски језик се предаје три семестра кроз предмете: Фонетика и морфологија арапског језика, Синтакса арапског језика и Арапски текстови. У поменутиим програмима, као изборни предмет, остао је само Увод у арабистику. Иако у свим програмима на овом Факултету, по природи ствари, преовлађују предмети верског карактера, треба нагласити да су у њих укључени и многобројни врло занимљиви предмети везани за културу, уметност, савремени арапски свет, османску историју, историју и културну историју Балкана... који у студиј уносе нову димензију, употпуњују га и чине изузетно атрактивним и модерним. Поменућемо још и то да се у списку додатне, препоручене литературе налазе и две граматике београдских аутора: Рада Божовића (*Udžbenik arapskog jezika sa vježbankom i riječnikom*, Sarajevo, 1984) и Дарка Танасковића и Анђелке Митровић (*Gramatika arapskog jezika*, Beograd, 2005).⁷

Године 1976, на Филозофском факултету у Скопљу, основан је Одсек за турски језик и књижевност, у чијим је плановима и програмима, акценат стављен на савремени турски језик због бројне турске мањиме у Македонији.

Посебну пажњу заслужује једна од млађих јужнословенских арабистичких катедара – Катедра у Софији. У Бугарској, арапски језик се предаје на Универзитету св. Климент Охридски (основан 1888) од 1964. године у оквиру Програма за оријенталне студије заједно са турским, а од 1974. године у оквиру самосталног програма. Године 2000. отворена је Катедра за арапски језик и семитистику. Од самог почетка рада Катедре у програме основних студија

7 https://fin.unsa.ba/wp-content/uploads/2019/02/FIN-I_ciklus-revizija_NPP-2016.pdf
<https://fin.unsa.ba/wp-content/uploads/2019/10/FIN-NPP-I-ciklus-Islamska-teologija.pdf>
<https://fin.unsa.ba/wp-content/uploads/2018/12/Vodi%C4%87-za-studente-2019-CC2019-1.pdf>; странице посећене 5. 5. 2020.

били су укључени курсеви из арапске историје, арапске књижевности, арапско-исламске цивилизације и културе и исламологије. На мастер студијама постоје два програма везана за Блиски исток и ислам, а на докторским програми везани за арапску лингвистику, арапску књижевност и арапско друштво.

Основне студије су конципиране кроз обавезне и мноштво врло занимљивих и атрактивних изборних предмета. Савремени књижевни арапски језик је један од обавезних предмета на све четири године студија и носи 16 кредита на првој години, 12 на другој и по 10 на трећој и четвртој години. Поред њега, на првој години обавезни предмети су и: Увод у арабистику, Увод у књижевну теорију, Увод у општу лингвистику и Увод у семито-хамитологију. Такође, постоји и више изборних стручних предмета из области семитистике: Историја писама, Друштва и културе древне Арабије, Увод у египтологију, Увод у асирологију, Увод у коптологију, Историја Месопотамије, Историја Египта, Арапска калиграфија и други. На другој години обавезни арабистички предмети су Фонетика и лексикологија арапског језика, Арапска дијалектологија, Морфологија арапског језика, Средњевековна историја арапског света и Нова и савремена историја арапског света. Изборни предмети су подељени на арабистичке: Етапе у развоју арапске филологије (граматичке школе), Творба речи у арапском језику, Куран као литерарно дело, Процват арапско-исламске цивилизације од 9. до 13. века, Историографија и изучавање историјских извора у арапском свету, Класична арапска метрика, Традиционална арапска стилистика, Историја филозофије, Оријенталистика и оријентализам... Уз то, у трећем и у петом семестру могу се бирати још и неки семитски језици: савремени хебрејски (иврит) и амхарски, а поред њих и персијски, турски, свахили, европски језици или руски. На трећој години, нови језички предмет је Синтакса арапског језика, али је акценат на књижевној арабистици где су обавезни предмети: Рана средње-вековна арапска књижевност, Касна средње-вековна арапска књижевност, Историја арапско-муслиманске филозофије, а изборни, између осталих: Савремена арапска кратка прича,

Роман у арапској књижевности, Модернизам у арапској књижевности, Превод савремене арапске прозе, Увод у арапску социолингвистику, Мањине у арапском свету... На четвртој години, обавезни предмети су: Савремена арапска култура, Савремена арапска књижевност и Теорија и вештина превођења. Уз њих иде читав низ изборних језичких, књижевних, културолошких и исламолошких курсева, распоређених на трећој и четвртој години, као што су: Проблеми превођења стручних текстова с арапског на бугарски и с бугарског на арапски, Реформа ислама, Савремени ислам, Арапски национализам, Мањине у арапском свету, Арапски идентитет и глобализација, Арапска етнологија, Историја средњовековне арапске медицине, Средства масовних комуникација и функционални стилови у арапском свету... Посебно треба нагласити да су поред књижевног арапског језика, у наставу уведени и регионални говорни језици, наравно, као изборни предмети: сиријски и ирачки (шести семестар) и египатски (седми и осми семестар). Квалитету практичне наставе, свакако, доприносе и изборни предмети као што су симултано и консекутивно превођење (шести и седми семестар), а и чињеница да студенти могу да одлазе на специјализацију у Кувајт, Јордан, Тунис, Мароко, Катар и Египат. Изборни предмети су груписани у модуле: преводилачки, педагошки, египтологија и асириологија. Исход овако узорно конципираног и добро осмишљеног програма јесте, како смо се посредно обавестили, висока говорна продукција, солидно познавање историјских, културних, политичких и религијских прилика на Блиском истоку, као и оспособљеност дипломираних студената за различите врсте послова у дипломатији, туризму, привреди, журнализму...⁸

У Загребу постоји врло развијена Катедра за индологију (од 1959. године),⁹ а блискоисточна оријентали-

8 https://www.unisofia.bg/index.php/eng/the_university/faculties/faculty_of_classical_and_modern_philology/departments/department_of_arabic_and_semitic_studies
file:///C:/Documents%20and%20Settings/Анджелка/My%20Documents/Downloads/ArabBakOpisanie.pdf 2. 5. 2020; сајтови посећени 30. 4. 2020.

9 Више о томе види: Zdravka Matišić, „Indologija u Jugoslaviji: Historijat, stanja i perspektive struke“. *Orientalistika* (Ljubljana) 1 (1977): 74–83.

стика појављује се тек почетком деведесетих година када се отвара Катедра за туркологију, захваљујући сарајевском туркологу професору Екрему Чаушевићу. Године 1993. Вјеће Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу донело је одлуку о оснивању ове катедре, а академске 1994/1995. године уписана је и прва генерација студената. Данас је катедра у саставу Одсјека за хунгарологију, туркологију и јудаистику (раније Одсјек за хунгарологију и оријенталистику, односно Одсјеку за хунгарологију и туркологију). Један од предмета на додипломским студијама јесте и Арапски језик (раније Основи арапског језика), који предаје Татјана Пајић-Вукић, иначе, београдски ђак.¹⁰

У Љубљани, не Филозофском факултету, при Одсеку за лингвистику (Odelek/Seminar za primerjalno in splošno jezikoslovije in orientalistiko), била је и катедра за оријенталистику, на којој се од половине седамдесетих година изучавају хетитологија, египтологија и арабистика, а нешто касније и персијски језик. Настава арапског и персијског трајала је четири, односно шест семестара.¹¹ Данас на овом факултету постоји Катедра за азијске студије (Odelek za azijske študije), на коме се изучавају јапанологија, кореанистика и синологија. Поред катедара на факултету постоје још и центри и течајеви (Centri in tečajji). У оквиру течајева, кроз наставу која траје 60 часова, нуде се курсеви арапског и персијског (почетни) и турског језика (почетни и напредни 1 и 2).¹²

*

У Европи, арапски језик се учио и учи углавном на универзитетском нивоу. Иста је ситуација, као што смо

10 Више о загребачкој катедри види: Ekrem Čaušević, „Povjest turkologije u Hrvatskoj“, *Оријенталистика јуче-данас-суџа: зборник радова*; приредила Анђелка Митровић, Београд: ФФ, 2019. 69–77; Anđelko Vlašić, „Povjest turkoloških istraživanja u Hrvatskoj i Katedre za turkologiju“, *Časopis za suvremenu povjest* 1 (2015): 167–187.

11 Више о томе види: Bojan Čop, „Oris slovenske orientalistike“, *Orientalistika* (Ljubljana) 1 (1977): 29–33.

12 <http://www.ff.uni-lj.si/studij/oddelki> и http://www.ff.uni-lj.si/dejavnosti/Jezikovni_tecaji; страница посећена 1. 12. 2019.

видели, и на јужнословенским просторима. У 19. веку, када се арабистика коначно конституисала, а број катедара за арапски језик и књижевност знатно увећан, у настави страних језика доминирао је граматичко-преводни метод. Идеје и принципи овог метода у потпуности су одговарали филолошкој концепцији и методичком приступу оријенталним језицима. Све до половине седамдесетих година 20. века и на две највеће катедре за оријенталистику у Југославији, у Београду и у Сарајеву, наставни модели за арапски језик били су базирани на граматичко-преводном методу, а главни уџбеник у тој настави била је *Грамаџика арайској језика за ниже разреде медреса и средњих школа I, II*, чији су аутори Ш. Сикирић, М. Пашић и М. Ханџић (Сарајево, 1936 и друга). Вежбања у њој сводила су се на превођење реченица са арапског и на арапски, што је обезбеђивало развијање граматичке и лексичке компетенције, али такав тип вежбања није обезбеђивао никакву говорну продукцију. Школска 1960/1961. година, када је основан Филолошки факултет у Београду издвајањем из Филозофског факултета у самосталну наставно-научну институцију, била је велика прекретница и за југословенску/српску оријенталистику. На Катедри се тада, поред Групе за оријенталну филологију, на којој су се паралелно, све четири године изучавали арапски и турски и арапска и турска књижевност, оснивају и две нове јединице: Група за арапски језик и књижевност и Група за турски језик и књижевност. Формирање две засебне групе отворило је нове развојне могућности Катедре у правцу самосталног развијања арабистике, туркологије и на, одређени начин, и иранологије, као и семитистике и алтаистике. Група за оријенталну филологију и даље је задржана, будући да класична исламолшка концепција оријенталне филологије остаје трајно актуелна на нашим просторима, исто као и потреба за научницима и стручњацима тог профила. Нажалост, реформама, а наша земља се, изгледа, налази у стању перманентне образовне реформе, спроведеним осамдесетих и деведесетих године, Групу за оријенталну филологију је укинута због „окрупњавања образовних профила“. Тиме је нанета велика штета нашој науци јер

су јој османисти и стручњаци за османску дипломатику, који подједнако добро познају и арапски и турски језик преко потребни за обраду и критичко издавања огромне и разноврсне рукописне заоставштине.

Од шездесетих па све до деведесетих година, број студената арапског језика и књижевности је непрестано растао, због политичке и привредне повезаности Југославије с арапским земљама и потребе државе за арабистима-преводоцима. Та чињеница изискивала је суштинску реформу и модернизацију наставе арапског језика, али оне нису могле да се десе преко ноћи.

Први озбиљнији помаци у модернизацији наставе арапског језика на београдској Катедри, начињени су реформом образовног система из седамдесетих година, када су уведени нови предмети, као што су: Теорија превођења и Контрастивна анализа српскохрватског и арапског језика, везани за језичку наставу, и неколико предмета чији је циљ био боље упознавање арапске говорне заједнице: Основи исламске цивилизације, Културна историја Арапа, Савремена политичка историја Арапа, Савремена економска географија арапског света. Неки од поменутих предмета из ове друге групе присутни су и данас у настави, у нешто измењеном и осавремењеном облику. Уведени су и смерови, при чему је преводилачки смер на Групи за арапски језик и књижевност био посебно значајан и популаран због великих потраба југословенске привреде за зналцима арапског језика. Уз све то, методика наставе тешко се ослобађала традиционалних окова и приступа, па су студенти на факултету и даље добијали далеко више знања о арапском језику него самог арапског језика.

Корак напред у смислу модернизације наставе, на београдској Групи за арапски језик и књижевност, начиње је крајем двадесетог века. Настава је обогаћена низом нових и занимљивих курсева, новим наставним садржајима и материјалима (*Assimil*, *Linguaphone*), лекторским часовима који су омогућавали студентима да чују живу реч и изворни језик, али и да проговоре на књижевном арапском језику. Нови концепт у настави граматике, особито на почетном нивоу, уважавао је, при распореду граматичких

јединица, структуру и природу арапског језика. При томе, на прво место је извучен глагол и глаголски систем што је, уз интензивније описмењавање студената, омогућило брже и системско усвајање творбених образаца и начина деривације речи у арапском, односно упознавање логике и функционисања на морфолошком плану једног, за велику већину студената, структурно потпуно новог језика. Ове иновације у настави пратила је нова уџбеничка литература, која, поред обавезне текстуалне компоненте, садржи и најразличитије манипулативне вежбе намењене бољем и ефикаснијем усвајању лексике, граматичких категорија и правила, као и вежбе намењене конверзацији.¹³

Док је настава других, пре свега, великих европских језика, обogaћена модернијим и ефикаснијим наставним моделима и методичким приступима, граматичко-преводни метод се у настави оријенталних језика врло дуго примењивао, и то у свом изворном, нимало осавременењеном облику. Тај методички приступ је у случају арапског језика био, а у извесним сегментима наставе, и остао адекватан глотодидактички модел јер омогућава солидно овладавање граматичком структуром, пре свега, стриктно формализованом морфологијом арапског језика, коју карактерише мноштво парадигми за деривацију различитих глаголских и именских облика, што је, заправо, основни предуслов и кључ за стицање рецептивног знања (разумевање и читање писаног језика). Због свега тога, настава арапског језика била је дуго организована на исти традиционалан начин, уз употребу различите класичне граматичко-уџбеничке литературе, базиране на пракси и искуству више генерација европских арабиста.

Један од основних разлога због којих настава арапског језика није на време ухватила корак с резултатима савремене методике наставе страних језика, јесте врло компликована социолингвистичка реалност арапског говорног подручја, којим доминира врло изражена диглосија, односно

13 Види: А. Митровић, *Arapski jezik 1: izbor tekstova sa rečnikom, gramatičko-leksičkim komentarima i vežbama*, Beograd. 1999 (i 2002; 2007); *Arapski jezik 2: Izbor tekstova sa rečnikom, gramatičko-leksičkim komentarima i vežbama*, Beograd. 2001 (i 2005).

коегзистенција и истовремена употреба два формално и функционално различита варијетета једног језика у оквиру исте језичке заједнице. „Виши” варијетет, књижевни арапски језик – класични и модерни/стандардни (ар. *al-luġa al-fuṣḥa*), функционише као општеприхваћени писани језички стандард, а „нижи” (ар. *al-luġa al-‘amiyya*) обухвата регионалне говорне арапске дијалекте. Уз то, у говорној пракси постоји више различитих варијетета и регистара, међу којима се издваја тзв. „трећи” или „средњи” арапски (ар. *al-luġa al-‘arabiyya al-ṭalīṭa*), који представља посредника између два пола диглосије, односно функционалну мешавину формалног писаног стандарда и неформалних локалних дијалеката, а којим се у усменој комуникацији служе образовани Арапи.¹⁴

14 Од шездесетих година двадесетог века па надаље, арапска диглосија постала је предмет лингвистичких, првенствено социolingвистичких интересовања. а за ову прилику издвајамо значајније радове, од којих су неки данас класика: S. J. Altoma, *The Problems of Diglossia in Arabic*, Cambridge-Massachusec, 1969; A. F. Beeston, *The Arabic Language Today*, London, 1970; M. R. Berger, “Diglossia within a General Theoretical Perspective: Charles Ferguson’s Concept 30 Years Later”, *Multilingua* (1990): 285–295; H. Blanc, *Communal Dialects in Baghdad*, Harvard, 1964; H. B., “Stylistic Variations In Spoken Arabic: A Sample of Interdialectal Educated Conversation”, *Contributions to Arabic Linguistics* 9 (1960): 81–161; J. Blau, “The Beginnings of the Arabic Diglossia: A Study of the Origins of Neo-Arabic”, *Afro-Asiatic Linguistics* 4 (1977): 175–202; K. Brustad, *The Comparative Syntax of Four Arabic Dialects: An Investigation of Selected Topics*, Harvard, 1991; W. Diem, *Hocharabisch und Dialekt im Arabischen: Untersuchungen zur heutige arabischen Zweisprachigkeit*, Wiesbaden, 1974; Ch. Ferguson, „Diglossija”, *Word* 15 (1959): 325–340; “Myths about Arabic”, *Readings in Sociology of Language*, ed. J. Fishmann, London, 1970, 375–381; R. S. Harrell, *The Phonology of Colloquial Egyptian Arabic*, New York, 1957; T. F. Mitchell i S. A. al-Hassan: *Modality, Mood, and Aspect in Spoken Arabic: with Special reference to Egypt and the Levant*. London: New York, 1994; T. F. Mitchell, *Colloquial Arabic: The Living Language of Egypt*, London, 1962; V. Monteil, *L’Arabe modern*, Paris, 1960; N. Tomiche, »Les Parlers arabes d’Egypte«, *Études d’orientalisme dédiées à la memoire de Levi-Provinçale*, T. II, 1962, 767–779; N. T., *Les Parlers arabe du Caire*, Paris, 1964; M. R. Zughoul, „Diglossia in Arabic: investigating solutions”, *Anthropological Linguistics* 22 (1980): 201–217. Наш арабиста С. Јанковић такође се систематски и студиозно бавио диглосијом у арапском и оставио неколико значајних радова, од којих издвајамо: „Diglossija – sociolingvistički fenomen suvremenog

Савремени књижевни арапски језик/стандардни арапски језик, изданак класичног арапског језика, мада се најчешће одређује као општеприхваћени писани језички стандард, није јединствен јер се у њему осећа утицај локалних дијалеката. Он је језик већине средстава информисања, науке, литературе, језик међуарапске комуникације, језик духовног и културног наслеђа арапско-исламске цивилизације, надасве језик ислама и *Курана*.

Говорни арапски дијалекти одавно егзистирају у арапској говорној заједници, заправо, откако се зна за арапски језик (Јанковић 1978: 152). Употребљавала су их неколико векова пре Христа разна арапска племена, која су живела на Арабијском полуострву, матичном подручју арапског језика. На основу већег броја говорних дијалеката створен је јединствен језички модел – *coine*, који је садржао најизразитије одлике говорног језика. Данас су говорни дијалекти битан и активан чинилац у арапској језичкој стварности. Дијалекти се разликују од једне до друге земље, шта више од региона до региона унутар једне земље. У оквиру тога, разликују се говори града и села, номадског и седелачког становништва, различитих социјалних класа и група, етничких и верских заједница... Дијалекат је, заправо, матерњи језик сваког Арапина. То је језик свакодневне комуникације. Средства јавног информисања у арапским земљама, уместо да се боре за правилан књижевни језик, обилато користе дијалекте у различитим емисијама, па су говорни идиомии врло присутни у радио и ТВ програмима. Овај варијетет је данас будући готово неизбежан у дијалозима приповедака, новела и романа, због једноставних конструкција и

арапског“, *Radio Sarajevo – Treći program* 20 (1978): 142–177, „Polovi diglosije u arapskom“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 14 (1975): 283–300 и Diglosija u savremenom arapskom: Na materijalima književnog arapskog i egipatskog kolokvijalnog arapskog (doktorska teza, Sarajevo, 1975).

Корак даље у бављењу диглосијом јесте увођење арапских говорних језика у академску наставу – на јужнословенским просторима у Софији и у Београду – кроз курсеве Арапска дијалектологија на софијској катедри, односно Увод у арапске дијалекте (био у наставним програмима београдске Катедре од 2006. до 2014. године), као и курсеве главних арапских дијалеката.

експресивне снаге. У овако сложеној језичкој ситуацији, врло тешко је креирати адекватан глотодидактички модел који би омогућио ефикасну наставу арапског језика и стицање и развијање граматичке, као и, практично, двојне комуникативне компетенције. Решења за тај проблем се стално траже, а, с времена на време, нуде се и нови методички приступи.

Последњих деценија 20. века интересовање за студије арапског језика нагло је порасло због промене, пре свега, политичких, гео-политичких и друштвено-економских односа у свету, при чему су Арапи почели да играју све значајнију улогу на светској политичкој и економској сцени. Говорна заједница арапског језика обухвата десетак држава, које се налазе на простору северне Африке и Предње Азије. Све оне, упркос свим, често врло израженим разликама, због својих религијских, етничких, језичких и геополитичких особености чине једну релативно хомогену целину. Овај простор значајан је у цивилизацијском смислу јер је колевка неколико великих древних цивилизација – египатске, сумерске, асирско-вавилонске, арамејске, феничке, јеврејске, персијске и других, а такође, и трију великих монотеистичких религија – јеврејске, хришћанске и исламске.

Са економског становишта Блиски исток, као стециште важних трговачких, путева, особито оних на Путу свиле, од давнина игра значајну улогу. Многобројна природна рудна богатства, пре свега, нафта, чијим огромним изворима и резервама арапске земље данас располажу, извор су њиховог благостања и високог животног стандарда. Економском напретку арапских земаља доприноси и њихова велика туристичка експанзија.

Подручје Блиског исток било је и остало поприште више конфликта и ратова, као што су вишедеценијски арапско-израелски сукоб, ирачки рат, рат и перманентно тињајућа криза у Либану, рат у Сирији... Неке арапске земље и њихови режими помињу се данас и као главни извори, подстрекачи и финансијери глобалног тероризма.

Све то скупа ставља 'арапску домовину', како сами Арапи зову овај простор, у средиште свих светских

економских, политичких, културних и научних токова. Отуда је, последњих деценија, арапски, што се учења тиче, постао један од најтраженијих језика у Америци и Европи.

У том смислу, су постављени и нови циљеви језичке наставе, међу којима најистакнутије место заузима активно владање језиком, пре свега, у сфери писане продукције, а сходно томе, уведена је и нова методика учења језика, заправо, један арапском језику и одређеној ситуацији прилагођен еклектички приступ, у оквиру кога се много више пажње поклања продуктивним језичким вештинама и развијању комуникативне, а уз то и социокултурне компетенције.

Узимајући у обзир језички репертоар арапског говорног подручја, већ на првом кораку у настави намеће се сасвим логично, изгледа, у светској арабистици, трајно актуално питање: *Који арапски језик учити?* – „виши” или „нижи” варијетет – модерни стандардни арапски или говорне дијалекте? Модерни стандардни арапски језик је био и остаће централни део наставе, а радикално осавремењавање наставног процеса, започето седамдесетих година 20. века, незаустављиво тече и хвата корак с временом и потребама модерних друштава, у којима доминирају глобализација, велика експанзија комуникационих и информационих технологија, као и потребе за функционалним образовањем и конкретним знањима. Последњих петнаестак година говорни чин добија све значајније место и у наставној пракси и у уџбеницима и приручницима, у којима текстуалне компоненте, везане за ситуације из свакодневног живот, за специфични арапско-исламски социо-културни миље, арапску књижевност, историју, географију, културну традицију, савремене културне феномене и слично, укључују и најразличитије манипулативне вежбе намењене бољем и ефикаснијем усвајању лексике, граматичких категорија и правила, као и елементе конверзације. Међутим, до данас, на пољу глотодидактике није пронађен ниједан свеобухватан наставни модел који би омогућио стицање и развијање практично двојне језичке компетенције, као и комуникативне компетенције.

„С обзиром на то да је општи идеални циљ наставе сваког страног језика постизање језичке способности својствене

изворном говорнику језика који се учи или бар приближавање таквом типу способности, требало би очекивати да систем наставе арапског језика омогући досезање описане диглосијалне комплексне језичке моћи” (Tanasković 1980: 64). Стога се, у едукативној пракси све више траже решења која ће повезати полове диглосије, уз увођење, у одређеном обиму, и елемената главних говорних дијалеката.

Наша оријенталистика, још од својих повоја, настојала је да следи главне светске научне токове, али и да прати многобројне домаће реформске процесе и друштвене потребе. Србија се 2003. године, потписивањем Болоњске декларације, прикључила европској академској заједници и нашла се пред радикалном реорганизацијом и усклађивањем свог система високог образовања с европским. Филолошки факултет Универзитета у Београду укључио се у нове токове школске 2005/2006. године, од када и студенти Групе за арапски језик, књижевност и културу студирају по новим, радикално измењеним наставним плановима и програмима. То практично значи да су стари, филолошки структурисани програми, који су подразумевали изучавање само арапског језика и књижевности, обogaћени културолошко-цивилизацијском димензијом, односно бројним предметима везаним за арапско-исламску цивилизацију. И сама настава арапског језика и књижевности претрпела је одређене измене у смислу увођења нових предмета, нове методике и нових садржаја, при чему је акценат стављен на лингво-културолошки приступ што, свакако, доприноси паралелном развијању укупних језичких способности студената и опште, тј. социо-културне компетенције. Кроз добро одабран и разноврсан педагошки материјал и дијалогска штива студенти данас стичу граматичку и лексичку компетенцију, унапређују усмену и писмену језичку продукцију на арапском језику и ефикасно савладавају одређене језичке нивое. Истовремено, систематски и свеобухватно упознају све сегменте арапске говорне заједнице и један, за већину студената, посве нов и непознат цивилизацијски круг, односно стичу сва неопходна знања и информације о географији, историји, култури, уметности, филозофији, религијском систему/системима,

привреди, систему вредности арапских друштава, школском систему, правном систему, свакодневним стилевима живота, фолклору, народним веровањима, гастрономији... (Mitrović 2008, 2006). Како смо видели, врло слично је постављен и бугарски арабистички модел.

Настава на основним студијама организована је кроз једносеместралне обавезне предмете: Савремени арапски језик Г1–Г8, Морфологија арапског језика 1–2, Фонетика арапског језика 1–2, Морфосинтакса арапског језика 1–2, Синтакса арапског језика 1–2, Арапски језик – теорија превођења, Арапски језик – вештина превођења, Језик арапских медија, Пословни арапски језик и кореспонденција, Класична арапска књижевност 1–2, Савремена арапска књижевност 1–2, Основи исламске цивилизације 1–2 и Увод у оријенталистику 1–2. Другу групу предмета чине стручни арабистички изборни предмети: арапски дијалекти, Арапски језик – стручна терминологија, Арапски језик – граматичка терминологија, Историја арапског језика, Савремена књижевност Магреба 1–2, Драмска књижевност код Арапа 1–2, Мемоарска проза код Арапа 1–2, Ислам и хришћанство, Исламски фундаментализам, Исламска филозофија, Основи исламског права, Исламска уметност, Исламска архитектура, Арапска калиграфија, Савремени арапски свет 1–4... На дипломским академским студијама – мастер, постоје изборни предмети: Арапска лексикографија, Неарапски ислам и Европски колонијализам и арапски свет, а на докторским академским студијама: Лингвистичка арабистика 1–4, Књижевна арабистика 1–4 и Исламска цивилизација/култура на Балкану 1–4. У овако мултидисциплинарно и интердисциплинарно концепираном програму студија, повезивањем лингвистичке и књижевне арабистике с већим бројем различитих дисциплина, пре свега с исламологијом, направљен је велики квалитативан помак у настави. У поређењу са претходним програмима, да се запазити да је доста новина унето у наставу књижевности, која је деценијама, све до последње реформе садржала само два основна курса – класичну и модерну арапску књижевност. Седамдесетих година, уз предавања из књижевности уведене су и вежбе које су обухватале

илустрације, односно читање и превођење одабраних страница и одломака књижевних дела. Последња реформа унела је у програм неколико нових изборних предмета на којима се обрађују поједини занимљиви сегменти богате арапске литеарне баштине, а илустрације из књижевности обогатила новом методиком наставе која обухвата усмену и писмену продукцију на арапском језику.

Међутим, најрадикалнију иновацију програма, и то далеко ширу него у Бугарској, представља увођење у наставу арапских говорних језика: египатског, ирачког, сиријског и магрепских дијалеката,¹⁵ који спадају у групу изборних предмета, заузимају истакнуто место у језичкој настави и, временом, су постајали све популарнији међу студентима. Двосеместрални курсеви дијалеката омогућују студентима да упознају фонетско-фонолошке, морфолошке и синтаксичке карактеристике главних арапских дијалеката, као и да усвоје лексику и фразе намењене свакодневној комуникацији. За потребе наставе египатског дијалекта састављен је и уџбеник *Екалем масри 1* (Београд, 2011), чији је аутор Иман Јарић, лектор за арапски језик на Катедри. Овај приручник са 15 лекција у којима су текстуално и лексички представљени различити конверзациони контексти и животне тематско-ситуационе целине, користан је и незаобилазан сапутник свима онима који желе да продру у тајне овог, у арапском свету, свакако, најзначајнијег и најкоришћенијег дијалекта. Посебно треба нагласити чињеницу да на београдској Катедри данас постоје одлични кадровски услови за наставу дијалеката – лектори из свих значајнијих делова арапског света. У врло блиској будућности, студенти ће моћи да уче и нове дијалекте – либијски и палестински.

Београдска Катедра за оријенталистику је „пружила нашој култури и науци значајне кадрове и резултате, бројна научна и стручна дјела. Велики је број актуелних посленика

15 Први универзитетски курсеви арапских говорних дијалеката јављају се у Европи тек у 19. веку. Национална школа за живе оријенталне језике (*Ecole nationale des langues orientales vivantes*) у Паризу једна је од првих универзитетских установа у Европи на којој су 1821. године уведени курсеви источних и западних арапских дијалеката.

у области арабистике и оријенталистике уопште који су се школовали на овој Катедри, стицали своје стручне и научне степене, остајали у Београду или одлазили у друге центре да наставе и унаприједи оно што су овде започели. Извјестан број њених некадашњих студената постали су наши најеминентнији научни радници-оријенталисти, а и сами наставници те Катедре су дали озбиљан прилог нашој арабистици. Најзад знатан број некадашњих студената ове Катедре ради успјешно на пословима у јавном животу наше земље, у науци, култури, образовању, информацијама, привреди, трговини, у друштвено-политичким организацијама, у представништвима у иностранству” (Grozđanić 1975: 37).

Извори и литература

- Vukomanović, Milan. „Zapad i islam“. Milan Vukomanović i Marinko Vučinić (ur.). *Religijski dijalog: Drama razumevanja*. Beograd: Beogradska otvorena škola, 2003. 20–32. Štampano.
- Grozđanić, Sulejman. „Arabistika u socijalističkoj Jugoslaviji (1945–1975)“. *Orijentalistika* (Ljubljana) 1 (1975): 36–41. Štampano.
- Ђукановић, Марија. „Катедра за оријенталну филологију“. *Свој година Филозофској Факултету*. Београд: Филозофски факултет, 1963. 477–484. Штампањо.
- Janković, Srđan. „Diglosija – sociolingvistički fenomen savremenog arapskog“. *Radio Sarajevo – Treći program* 20 (1978): 142–177. Štampano.
- Jauk Pinhak, Milka. „Problemi orijentalistike kao znanosti“. *Orijentalistika* (Ljubljana) 1, (1977): 8–19. Štampano.
- Mitrović, Anđelka. „Multidisciplinarnost u nastavi arapskog jezika“. Julijana Vučo (ur.). *Multidisciplinarnost u nastavi jezuka i književnosti: zbornik radova*. Podgorica: Nikšić: Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet, 2008. 213–228. Štampano.
- Mitrović, Anđelka. „Nastava arapskog jezika i reforma obrazovanja“. Julijana Vučo (ur.). *Nastava jezika u reformi obrazovanja: zbornik radova*. Nikšić: Filozofski fakultet; Podgorica: Univerzitet Crne Gore, 2006. 138–160. Štampano.
- Окић, Тајиб. „Оријенталистика у Југославији“. *Прејлег* VIII, X, 127–128 (1934): 403–404. Штампањо.

Ramić, Jusuf. „Izučavanje arapskog jezika kod nas“. Omer Nakićević (ur.) *Zbornik radova Islamskog teološkog Fakulteta*. Sarajevo: Islamski teološki fakultet, 1987. 237–268.

Štampano.

Rodinson, Maxime. “The Western Image and Western Studies of Islam”. Joseph Schacht(ed.) *The Legacy of Islam*. Oxford: Oxford University Press, 1974. 9–62. Štampano.

Tanasković, Darko. „Jugoslovenska orijentalistika između filologije i lingvistike“. *Radio Sarajevo – Treći program XIV*, 15(1986): 55–76. Štampano.

Танасковић, Дарко. „Који арапски језик учити?“. *Филолошки упрелег* 18, 1–4 (1980): 63–71. Штампано.

Andjelka Mitrovic

TEACHING OF THE ARABIC LANGUAGE AND LITERATURE IN THE SOUTHERN SLAVIC REGIONS

Summary

The history of the European Oriental Studies as well as Arabic studies, of which Yugoslav and Serbian Oriental Studies / Arabic Studies are important part, goes back for many centuries. The beginning of teaching Arabic in Europe has started in 13th century and had been organizationally linked to the Holy Seat. The first secular Department of Oriental Studies was founded in Paris at the College of France in 1539. Oriental languages have a long tradition in the Southern Slavic regions as well. During 15th and 16th centuries most of the South Slav territories fell under the Ottoman rule. Process of conversion to Islam, which has begun with the Ottoman rule, also imposed a new system of education, and within it teaching of the main Oriental languages – Arabic, Turkish and Persian. At the university level, Arabic studies had begun with the opening of the Seminar of Oriental Philology in Belgrade (1926), the first such university department in the Balkans. Much later two more Arabic departments were established – in Sarajevo (1950) and Pristina (1973). For decades, the mentioned departments have been using the traditional teaching practices focus-

ing on literary Arabic and grammatical translation. The real modernization of Arabic teaching began in Europe and our region since the mid-1970s. The result is that Linguistic Arabic Studies today has become a modern and effective interdisciplinary study in accordance with the requirements of modern times and society.

Keywords: Oriental studies, Arabic, Arabic literature, Teaching models, Departments, Belgrade, Sarajevo, Sofia

КУЛТУРА
/
CULTURE

Andrew J. M. Smith
Emporia State University
asmith37@emporia.edu

004:02]:929.5
https://doi.org/10.18485/ai_lik.2020.6.9.5

Оригинални научни рад

INFORMATION PRIVACY IN THE REALM OF GENEALOGICAL RESEARCH

This paper explores issues of individual privacy encountered during genealogical research. The publication of public records, including vital records and census data is discussed as well as the increasing role of genealogical DNA profiles in family history research. The role of libraries in maintaining privacy while encouraging genealogical research is also considered.

Key words: information privacy, genealogy, vital records, genetic genealogy, information policy, consent

Interest in genealogical research has greatly increased over the past few decades, particularly in the United States, the United Kingdom and in countries with large historical immigrant populations. Family history has become the topic of successful television programs featuring celebrities discovering stories about past generations of their families and this has further expanded interest in the process by a wide range of people, eager to discover their own heritage. This thirst for knowledge has also supported the rise of large, commercial, online genealogical databases and a plethora of publishing of family history books, software and other materials in an attempt to satisfy and capitalize on this desire.

As part of this drive for knowledge, vast quantities of data supporting genealogical research have been digitized and published on the internet and elsewhere by governmental agencies, by commercial genealogical services, by libraries and archives, and by volunteer organizations and individuals. Data sets may be published in multiple forms by multiple entities, or may be exclusive to one particular entity and complex webs of

ownership and licensing agreements abound. While this free access to information may be welcomed in many spheres, it also raises many questions of individual privacy and the potential for harm that may arise from the use and dissemination of this information.

1. Privacy and the Role of Libraries

Libraries have traditionally supported genealogical research through the provision of local history resources and the preservation of everyday materials, such as local phone or business directories, that in older models of librarianship were simply added to with new editions, rather than replaced, resulting in large collections of information of great use to family historians. Libraries have continued to support genealogical research through the provision to their patrons of subscription databases of both general historical interest, such as newspapers and maps, as well as specific, commercial genealogical databases.

In their professional codes, librarians have also championed not only the idea of information access, but the right of privacy where patron usage of materials is not subject to scrutiny or retention, and no records of actual patron borrowing or access are maintained. This value of privacy is enshrined in codes of ethics, such as the “Code of Ethics” of the American Library Association (2020) or the “Code of Professional Practice” of CILIP (2012) in the United Kingdom. In more recent times, as described by Carpenter (2015), libraries have been challenged by the fact that they increasingly license material rather than having complete control over it within their own discrete collections. Since they are serving as a conduit for patron access to licensed materials, they do not have as much control over patron information and usage data, and so although the library itself may not gather and retain patron information, such information may be harvested, retained and exploited by the providers of particular licensed services.

Additionally, as libraries are now one step removed from the patron and the information sources to which the library is connecting them it is harder for the libraries to teach or encourage their ideals of privacy and ethical use of records. On the one

hand the library is making more genealogical research possible through the provision of commercial databases, but on the other they are removed from the patrons and no longer have the same opportunity for education about privacy and information ethics.

The right to privacy embraced by libraries is not universally accepted. Article 8 of the European Union “Charter of Fundamental Rights” (2012) guarantees the right to protection of personal data and to access and rectify any personal data collected. However, other jurisdictions have been less quick to grant their citizens these types of protections, and in many cases legal consideration of personal data, particularly that collected and transmitted in digital form, is rudimentary at best, if not wholly absent.¹

2. Nature of genealogical research

The nature of genealogical research, as described by the National Genealogical Society in the United States, requires not only the discovery, use and interpretation of personal data, but also the publication of that data in various forms, to support further research and discovery (National Genealogical Society 2016: “Guidelines for Sound Genealogical Research”). The Society offers extensive instruction in their “Guidelines for Sharing Information With Others on the dissemination of genealogical research, noting especially that “legal rights of privacy may limit the extent to which information from publicly available sources may be further used, disseminated, or published” (2016, 2). However, this is not always clearly understood by the public at large who operate under the misapprehension that everything is free on the internet or through misapplication of the doctrine of fair use to take whatever they find and incorporate this into their family trees with neither permission nor attribution (McClure 2003).

1 See Tashea (2019/2020) and Zeevi (2019) for extensive discussion of the legal situation of data privacy laws in the United States, particularly in reference to genetic information.

3. Privacy and government records

The paradox of privacy is best illustrated in the case of government vital records, or records of births, deaths and marriages. On the one hand, these are public information, and subject to open information regulations, while on the other they also constitute personal information and should enjoy some measure of protection to protect the privacy of the subject of the each record.

An examination of information practices within the United Kingdom can illuminate some of the difficulties. The Guides to the Statutory Registers on the Scotlands People website, the official website of the Scottish Government for providing access to records and archives, maintains that digital images of original items in the statutory registers are restricted for internet research to items older than 100 years for birth entries, older than 75 years for marriage entries, and older than 50 years for death entries. Items available on the internet may be viewed, saved or downloaded for a fee, on a pay-per-view basis.

Indexes of the registers, however, that show name(s), year and location of event (where registered), as well as mother's maiden name (death entries after 1974) are available up to and including the current year. Access to more recent records is available either through the purchase of copies of the online-embargoed records or through an in-person visit (subject to a search fee) to one of several research centres where all records up until a few months before may be viewed. Mechanical copies may not be made or printed, although notes may be taken. So all vital record information is available for a price, although not always through the internet searching portal.

For England and Wales the situation is slightly different, as the General Register Office "Research Your Family History..." guide reveals that online indexes are only available for non-embargoed records (100+ year births, 75+ year marriages, and 50+ year deaths). Digital images are not available online for any records, although copies may be purchased for both historical and current records. So access to records is much more restricted in England and Wales, and copies of public records are only available at a greater cost than comparable records in Scotland.

3.1 1939 Register

An exactly opposite situation exists in the United Kingdom for a record set known as the 1939 register. Originally compiled at the outbreak of World War II, the 1939 Register formed the basis for all wartime activities involving the general population, such as issuing identity cards and rationing books for food and clothing (The National Archives, 2020). It also formed the basis of records upon the creation of the National Health Service in 1948 (National Records of Scotland 2020) and was in use for several decades until the advent of computer indexes. In England and Wales, 1939 Register entries are indexed and available through commercial partners as part of their regular subscription service for all deceased persons listed in the Register, regardless of when they died i.e. the records are not subject to the same 50-year after-death rule as vital records. However, in Scotland, although the 1939 Register records of deceased people are open, they are not indexed, nor are they made available online, so the only method of obtaining them is to request a search and to purchase copies of the register entries for each particular individual or family.

3.2 Census Records

Census records are a valuable source for genealogical research, allowing individuals and families to be tracked across their lifetimes in five or ten-year increments. Differing privacy laws and confidentiality concerns result in varying degrees of accessibility for genealogists, regardless of the original assurances or guarantees made to census informants at the time of data collection. The United States Census Bureau releases census records 72 years following the official census day, which makes it possible for the personal information of anyone over the age of 72 to be publicly displayed. Canada provides a longer embargo period of 95 years for all census data up to and including 1926, although all census data gathered after this date will no longer be made public (Libraries and Archives Canada 2019). All component jurisdictions of the United Kingdom follow a 100-year rule for the publication of census data (Scotlands People, Guides: Census

returns”) although the release of the 1921 census in 2021 will be last for some time as the data of the 1931 census for England and Wales was destroyed by fire during the Second World War, and no census was taken in 1941, because of the war. The 1931 census in Scotland was stored separately and so survived, although equally no data was gathered in 1941. Although technically not an official census, the 1939 register provides much the same data, and its release only 73 years after the data was gathered reveals an inconsistency in the application of personal information privacy rules across the different but similar data sets in the United Kingdom.

There are contrasting situations as well in Australia and New Zealand. New Zealand also follows a 100 year privacy rule. Although earlier legislation forbade the release of individualized data from a census, the Public Records Act of 2005 (quoted in StatsNZ, “A History of Census-taking in New Zealand.”) did allow for the publication of individual returns after a 100 year embargo period. This contrasts with the approach of the Australian government, where not only is individual information not released at any time, but all individual information was destroyed after compilation of the official census statistics for all censuses from 1901 to 1996 (State Library Victoria 2020). Provision now exists for individuals to give permission for their individual information to be retained and published, although the minimum embargo period will be 100 years from the date of data collection.

4. Genetic genealogy

Another area of concern in genealogy for privacy issues is that of DNA (deoxyribonucleic acid) testing or genetic genealogy. Many commercial enterprises now offer DNA testing kits with the offer of providing a quick way to identify ethnicity, probable place of origin, and matches to other family members based on comparisons within each company’s database. Options also exist for downloading this data and uploading it to different sites that allow comparison across other contributed samples, regardless of which company provided the original DNA analysis.

While this may provide benefit for the volunteer participants, law enforcement agencies, particularly in the United States have taken advantage of these public DNA databases to search for familial matches to DNA taken from crime scenes, many of them long since relegated to the cold case file. While there have been some notable successes in identifying violent offenders, Zeevi (2019) notes that there are currently no legal restrictions in employing public DNA databases for this type of criminal investigation. The absence of legislation means that such exploration may not be confined to major crimes, but may be expanded to other types or levels of crime and with no recourse from the owners of the DNA samples or their relatives to the use of their data, or its misuse through error or the dissemination of embarrassing or unwanted disclosures that often occur in genealogical DNA testing.

As Greytak et al (2019) note, the high profile cases of law enforcement agencies solving cases by matching DNA results of crime-scene evidence or suspects' DNA with DNA profiles created for genealogical purposes, has so far only been done by using DNA results that were voluntarily uploaded to a specific genealogical DNA site. The complete testing results were not made available to law enforcement by the testing companies, but rather the individuals concerned chose to download private test results from one website and publish them to another, public site. This does not preclude attempts in the future to compel private DNA testing companies to turn over DNA data by legal means, but this is not currently the case, and so the privacy issues concerned are different, being wholly within the control of the DNA sample subject. Davidowitz (2019) reveals that the DNA sharing site in question has now changed its terms of service to require new users to opt in if they wished their records available for any law enforcement use, and automatically set all users already in the system to opt out of law enforcement searches.

However there have been cases where DNA testing companies have allowed direct access to their DNA databases by law enforcement agencies in the United States, although not all companies have permitted this use of their databases. Tashea (2019/2020) describes how the two companies that have allowed access by law enforcement agencies in the past have changed their terms of service to restrict the types of crimes where they

would allow this type of investigation, following a backlash from users. There have also been disagreements in interpretation as to whether certain crimes were serious enough to fit within the definitions that permitted searches.

5. Contradictory privacy behaviours

Another of the difficulties encountered in the consideration of privacy and genealogy is the issue of contradictory behaviours. While people may assert the wish to privacy of their family connections in the realm of genealogy, they may at the same time make detailed genealogical information available in other formats. In the United States, for example, it is quite common for obituaries in newspapers to contain extremely detailed information on family relationships. Such obituaries may contain not just birth and death dates of the deceased, but the names of the parents (including the mother's maiden name); grandparents; names and current location of siblings, including their spouses; the names, spouses and locations of children, grandchildren, and other relations of both older and younger generations. All countries are moving toward online databases of obituaries and other family notices, where family information that formerly may have been confined to the person's local community is now available instantly from any location.

Grave markers are another source of family information. While these have always contained the name and often the dates of all those buried in the marked grave, modern practice often includes names of living family members on the grave markers as well. With the advent of websites such as BillionGraves.com and FindAGrave.com transcribing, collating, indexing and publishing this information online, it is straightforward to search for and locate this information, as it has been made public.

5.1 Naming conventions

The conventions used to describe women following their marriage can also lead to information disclosure. While some

family researchers always choose to refer to females by their birth name, others may refer to them by their married name, including their birth name as a middle name or in parenthesis before or after their married surname. Various software programs also default to variations on these practices. The results can be that even when genealogy software is hiding people's names because they have been designated in the family tree as living people or private entries i.e. not to be published, the fact that a designation of private followed by a last name and then another name in parenthesis allows the reader to identify immediately that there was a female child in the family who is now married. The presence of both names makes it a straightforward search for a marriage, resulting in identification of the child and her spouse.

6. Online family trees

All the commercial genealogy database companies encourage the creation of online family trees. The reason is two-fold. In the first instance, providing the "free" storage ensures that the customers will continue to subscribe to the database to maintain access to their research results. In the second place, these family trees provide additional information to the database companies that can then be exploited to provide another record set to serve the subscribers and also information to increase the availability and accuracy of research hints, or suggestions of related records for further exploration. Even although family trees may be designated as private trees, so the results are not shared directly with other searchers, some databases do provide hints that reveal the existence of matching data within private trees – and provide a means for contacting the owner of that family tree.

For trees that are not designated as private, McClure (2003) notes that once a tree is released to one person, it is released to all. She also discusses the problems of the lack of appropriate attribution and citation, where public trees are incorporated complete into other family trees, with no acknowledgement or permission. Publication is interpreted as consent to replicate

a republish and the original researcher has lost control of their work.²

7. Individual vs. Family Consent

Wallace et al (2015) conducted an extensive study of online entities offering genealogical services including DNA testing, record discovery and family tree storage and publishing. The authors were concerned with the idea of consent to publish and the differences between the consent to publish information concerning only the one person granting the permission, and the consent to publish that included the personal information of a large number of third parties who were not party to the agreement. They noted that while some entities, primarily those offering record discovery and family tree storage and publishing without DNA testing, offered more specific warnings on the need to ensure agreement of all affected individuals in the publication of any family genealogical information, those companies that only offered or included DNA testing services focused much less of the consent of others potentially affected and concentrated on ownership and usage rights.

The authors raise the important issue of privacy concerns going beyond a single individual who may be in possession of genealogical information to including all those living (and perhaps future?) family members whose privacy may be compromised by the creation and publication of family trees, including those containing DNA data. To what extent should consent to publish be required of all potentially involved parties? Is it sufficient to leave this up to the individual in possession of the family tree with the assumption that submission for publication through a particular genealogical website implies agreement of all involved parties, or should a more robust consent process, what they term “generational consent” be created? (2015:9).

2 This wholesale copying without attribution can also lead to the propagation and multiplying of error. The more an inaccuracy is repeated in print, and the more trees in which it appears, the greater its credibility and the harder it is to correct.

8. Conclusion

All genealogical endeavors are concerned with the discovery of personal data, some of it of people long since dead, but much of it of people still living. Lack of privacy legislation that addresses online data or DNA information, as well as inconsistencies in the handling of privacy of public records lead to a confusing situation where recreational genealogists in particular have little real understanding of the long-term implications of their sharing and publishing actions, especially where this affects individuals other than themselves. More education in privacy rights and the consequences of renouncing what rights an individual possesses could form the basis for more informed decision making, including the consideration of the potential harms to other individuals.

Sources and Literature

- American Library Association. "Professional Ethics: Code of Ethics". 2020. <http://www.ala.org/tools/ethics>
- Carpenter, Todd A. "NISO: Striving for a Consensus Framework for Patron Privacy." *Computers in Libraries*, vol. 35, no. 5, June 2015, pp. 4–7.
- CILIP: The library and information association. "Code of Professional Practice for Library and Information Professionals." 2012. https://archive.cilip.org.uk/sites/default/files/media/document/2017-10/code_of_professional_practice_for_library_and_information_professionals_oct_2012.pdf
- Davidowitz, Shanni. "23andEveryone: Privacy Concerns With Law Enforcement's Use Of Genealogy Databases To Implicate Relatives In Criminal Investigations." *Brooklyn Law Review*, vol. 85, no. 1, Fall 2019, pp. 185–215.
- European Union. "Charter Of Fundamental Rights Of The European Union." 2012. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT>
- General Register Office. "Research Your Family History Using the General Register Office." <https://www.gov.uk/research-family-history> Accessed 28 Apr. 2020.

- Greytak, Ellen M., et al. "Privacy and Genetic Genealogy Data." *Science* (New York, N.Y.), vol. 361, no. 6405, Aug. 2018, p. 857. doi:10.1126/science.aav0330.
- Libraries and Archives Canada. "Censuses." 2019. <https://www.bac-lac.gc.ca/eng/census/Pages/census.aspx>
- McClure, Rhonda R. "Ethics in Genealogy." 27 Mar. 2003. <https://www.genealogy.com/articles/twigs/rhonda032703.html>
- The National Archives. "How to look for records of... The 1939 Register." <https://www.nationalarchives.gov.uk/help-with-your-research/research-guides/1939-register/> Accessed 28 Apr. 2020.
- National Genealogical Society. "Guidelines for Sharing Information With Others." 2016. https://www.ngsgenealogy.org/wp-content/uploads/NGS-Guidelines/Guidelines_SharingInfo2016-FINAL-30Sep2018.pdf
- National Genealogical Society. "Guidelines for Sound Genealogical Research." 2016. https://www.ngsgenealogy.org/wp-content/uploads/NGS-Guidelines/Guidelines_Sound-Research2016-FINAL-30Sep2018.pdf
- National Records of Scotland. "National Health Service Central Register (NHSCR): About the Register." 2020. <https://www.nrscotland.gov.uk/statistics-and-data/nhs-central-register/about-the-register/the-history-of-the-register>
- ScotlandsPeople. "Guides: Census returns." <https://www.scotlandspeople.gov.uk/guides/census-returns> Accessed 28 Apr. 2020.
- Scotlands People. "Guides: Statutory Registers." <https://www.scotlandspeople.gov.uk/guides/statutory-registers> Accessed 28 Apr. 2020.
- State Library Victoria. "Early Australian Census Records: Records After 1901." 21 Apr. 2020. <https://guides.slv.vic.gov.au/earlycensus/after1901>
- StatsNZ. "A History of Census-taking in New Zealand." <http://archive.stats.govt.nz/Census/2013-census/info-about-the-census/intro-to-nz-census/history/history-summary.aspx> Accessed 28 Apr. 2020.
- Tashea, Jason. "Genealogy Sites Give Law Enforcement a New DNA Sleuthing Tool, but the Battle over Privacy Looms." *ABA Journal*, vol. 105, no. 8, Winter 2019/2020 2019, p. N.PAG.
- United States Census Bureau. "When will census records be available?" https://www.census.gov/history/www/faqs/genealogy_faqs/when_will_census_records_be_available.html Accessed 28 Apr. 2020.

Wallace, Susan E., et al. "Family Tree and Ancestry Inference: Is There a Need for a 'Generational' Consent?" *BMC Medical Ethics*, vol. 16, Dec. 2015. DOI 10.1186/s12910-015-0080-2

Zeevi, Jamie M. "Dna Is Different: An Exploration of the Current Inadequacies of Genetic Privacy Protection in Recreational Dna Databases." *St. John's Law Review*, vol. 93, no. 3, July 2019, pp. 787–808.

Andrew J. M. Smith

Овај рад истражује питања приватности појединаца на која се наилазило током генеалošких истраживања. Расправља се о објављивању јавних записа, укључујући виталне записе и пописне податке, као и о све већој улози генеалošких ДНК профила у истраживању породичне историје. Такође се разматра улога библиотека у одржавању приватности уз потицање генеалošких истраживања.

УЛОГА РАБИНА ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА

Велика популација Јевреја у Османском царству јавља се после декрета краљице Изабеле и краља Фердинанда (1492), тј. њиховог протеривања из Шпаније, након *Реконквистје*, у време султана Бајазита II.

Јеврејска заједница, особена, јединствена, имала је строга правила свог функционисања, дефинисана традицијом и религијом. Таква крута правила морала су бити промењена у судару са правилима шеријата, исламском кодексу по којем је функционисало Османско царство, али и државе какву је замислио Мехмед Фатих (1451–1481).

Кључне речи: Јевреји, Османско царство, рабин, хахам баша, Цариград, Света Земља, Тора, Сефарди, Ашкенази...

Јевреји и Османско царство

До првог сусрет Јевреја са Османским царством долази непосредно по османском освајању Мале Азије. Али не у оним првим годинама после битке код Манцикерта (1071. године) већ знатно касније, након освајања егејског приобаља и већих градова, од тада већ посрнуле Византије, где Османлије налазе јеврејско становништво, тзв. *Романоше*.³

Јеврејско становништво, углавном трговци, али и занатлије, промену власти нису доживели тако трагично, због незавидног положаја и третмана „грађана другог реда“ од стране византијских власти. Сам положај Јевреја, након римског протеривања из Јудеје, после Бар-Кохбине буне (син

3 D. Tanasković, *Jevreji u osmanskoj ekumeni*, Istoci i utoci, Sećanje na Slavoljuba Đinđića, Beograd, 2009, 94.

звезде) 135. године, у расејању, био је различит. Хришћани нису тако благонаклоно гледали на њих, окривљујући их за Христове патње и Његову мученичку смрт, као и неприхватање Његовог учења. Трпели су их на својој територији, али без неких великих права. Штавише, знали су да оптуже Јевреје и за нека зла која су их погађала.

Појавом Арабљана, тј. ислама и арапског освајања медитеранског приобаља, драстично се поправио положај Јевреја на тим, до скоро, византијским, хришћанским територијама. Јер их Арапи, а касније и Османлије нису доживљавали као реметилачки фактор, већ као веома користан народ. Благ однос према Јеврејима, уз одређене финансијске клаузуле, долази још из периода ширења ислама на арабљанском полуострву, тачније из документа познатог као „уговор из Неџрана“.⁴ Тим уговором регулисана су сва права и обавезе немуслиманског живља у оквиру Дар ел ислама (куће ислама). Слично је било и у Шпанији, у краљевству Визигота, које је од 711. године под Арабљанима. Због сазнања о положају својих сународника под муслиманском влашћу, османска освајања византијских територија, а онде где су живели Јевреји, дочекана су благонаклоно. Што се, на крају, и испоставило као тачно.

До већег прилива јеврејског становништва у Османско

4 Пророк Мухамед је 630. године хришћанима из јеменског града Неџрана наметнуо уговор који је обухватао обостране обавезе, и хришћана као поданика, али и муслимана као господара: „Алахова заштити и јемство веровесника Мухамеда, Божије посланика, простиру се над Неџраном и његовом околином, над њиховим добрима, личностима, вршењем верских обреда, свима одсутнима и присутнима, њиховим породицама, светиљницама и свему што се, велико или мало било, налази у њиховом јоседу. Ниједан епископ неће бити удаљен из своје епископије, ниједан монах из свој манастира, ниједан свештеник из своје парохије. Неће их истребљивати никакво ионижење, као ни крв неке ирејходне освети. Неће бити скуљани, нићи илаћати десетак. Ниједна војска неће иовредити њихово тело. Кад неки од њих зајражи измирење свој дуа, иоравнање ће сами међусобно извршити. Они неће бити ни илачители ни иоилачени. Ако неки од њих убудуће буде лихварио, ускраћу му своју заштити. Нико међу њима неће бити смаћан кривим за прех другоа.“ Цитирано према: Д. Танасковић, *Ислам: дојма и животи*, Београд, 2008, 288.

царство долази након шпанске, тј. хришћанске реконквисте Иберијског полуострва, после декрета шпанске краљевске породице (1492. године) и протеривања Јевреја и *Марана* (погрдан назив за хришћане, бивше Јевреје – дословно значи свиње) из њиховог краљевства. Тада је са Иберијског полуострва протерано око 300 000 Јевреја. Познавајући рад и дело јеврејског живља, османски султан Бајазит II прихвата оберучке ове прогнанике и изговара ону чувену реченицу: „*Како он може бити мудар владар кад је осиромашео својствену земљу, а обогатио нашу?*“⁵

Овај декрет краља Фердинанда и краљице Изабеле, одвео је Јевреје у ново расејање. Једни су се одселили у друге европске, хришћанске земље, али добар део њих је отишао у Османско царство, због прича о положају њихових сународника тамо, али и позивима истих да дођу и уживају у слободи коју им даје Султан. Један од таквих позива стигао је од историчара Елијаха Капсалија,⁶ *Романоша* са Крита.

Функционисање јеврејске заједнице

Прве веће јеврејске заједнице, у Османском царству, забележене су у самом Цариграду, али и у Измиру, Једрену, Бурси, Солуну, црноморском приморју, другим градовима Пелопонеза, Леванта, Египта⁷ али и градовима данашње Србије, Нишу, Београду, Новом брду...

Насељавање Јевреја у неко место доносило је, по њиховој традицији, и формирање јеврејских општина, зидање синагога/молитвених домова, нарочито у време Селима II (1566–1574).⁸

Ради лакше контроле становништва, па и јеврејског, Османлије су практиковале да одреде старешине које би

5 Д. Ц. Голдберг, Ц. Д. Рејнер, *Јевреји: историја и религија*, Београд, 2003, 126.

6 D. Tanasković, nav. delo, 95.

7 С. Калдерон, др. Ј. Леви, *Историја јеврејског народа*, Београд, 1935, 7.

8 R. Porter, S. Harel-Hoshen, *Odyssey of the Exiles – The Sephardi Jews 1492–1992*, 105.

управљале неком заједницом и све те старешине би директно одговарале Цариграду. Тако је за време Селима I (1517) за вођу египатских Сефарда одређена титула *наџид* и то је трајало наредних 200 година.

Широм Османске империје ницала су јеврејска насеља, па и читави градови (ово је више било уобичајено у Светој Земљи, или како су је Јевреји звали *Ерец Израел*). У саму организацију тих насеља и градова Османлије се нису мешале, све су то препустили самим Јеврејима којима то и није било тако тешко, јер су ту своју организацију само пресликали из оних места одакле су дошли.

Основа самоуправе била је конгрегација-заједница (*kahal*), мања или већа група људи, породица, окупљена око једне синагоге. Њихова веза била је трајна. Оваквом заједницом су управљали и верски и световни главари, с подељеним надлежностима. Средишња установа овакве заједнице била је основна верска школа (*Talmud Torah*), а у већим и имућнијим заједницама су осниване и средње школе (*yeshivah*). Верски поглавар био је рабин. Тамо где је било више оваквих заједница формиране су заједничке градске општине (*kehillah*). Овакве општине су репрезентовале Јевреје пред локалним османским властима. Без обзира на то колико заједница је имало једно место, увек се тежило формирању надконгрегацијске јеврејске општине. Изузетно су могле постојати и две (као у Цариграду), па и више општина у зависности од реалних услова и ситуације.³⁹ Податак извесног Јеврејина који је посетио Јерусалим око 1552. говори да је тамо пронашао четири скупине Јевреја: *ашкеназе* – Јевреје из Немачке; *мусџараде* – припаднике локалне јеврејске општине; *мајре-дџије* – досељенике из северне Африке и много *сефарда* који су представљали најутицајнију јеврејску општину. Набројао је преко 300 породица. Тамо где је формиран већи број општина много више им је одговарало да се повремено формира нека делегација или комитет, него ли да трајно концентришу моћ и ауторитет у рукама једног тела или појединца. Плашили су се злоупотребе или корупције.

Верска организација Јевреја у Османском царству

Верска организација једне етничко-конфесионалне мањине у некој држави, пре свега, зависила је од закона, боље речено верских ставова доминантне религије према другима. Што се тиче самог ислама, он је верске мањине делио на „*народе књије*“ (ар. *ahlal-kitab*) и на *џајане*. Ови други нису имали никаква права, тако да су могли да бирају између смрти и примања ислама. Што се пак народа књиге тиче, њихова права су утврђена уговором из Неџрана, чиме су они постали „*шџићеници*“ (ар. *dimma*, тур. *zimma*) ислама, уз поштовање одређених верско-законских мерила и плаћање пореза. Тако им је живот у Османском царству био условљен овим. Толерантнији став долази од Мехмеда Фатиха и његовог схватања ислама након освајања Цариграда (1453). Он је на себе гледао као на легитимног наследника византијског царства, где ислам нема пресудан значај. Заступао је хетеродоксна учења у оквирима ислама.⁹ Такав дух се пренео и на његове наследнике, мада, положај немуслимана је варирао током периода рата и мира.

Заједно са Грцима, Јерменима и муслиманима чинили су један од четири главна милета у Османском царству (*милет*) – систем верских заједница у Царству са широким степеном аутономије).¹⁰

Треба рећи и то да је прва штампарија у Цариграду отворена 1493. године од стране Јевреја. Два брата, *сефарда*, Давид и Самуел Бен Нахмиас су добили дозволу за рад под условом да не штампају књиге на арапском језику.¹¹

Охрабрени повратком у Свету Земљу, Јевреји су се још јаче окретали својој вери. Веома брзо је економски јак Сафед прерастао у духовни центар Јевреја у Османском царству, па и шире. Тамо се у XVI веку доселило доста шпанских *Сефарда*

9 Е. Миљковић, *Мехмед II Освајач и њишња верске толеранције у османској држави*, Свети цар Константин и хришћанство: Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013. Том I/ уредник Драгиша Бојовић – Ниш: Центар за црквене студије, Ниш, 2013, 648.

10 Е. Миљковић, нав. дело, 647.

11 D. Tanasković, нав. дело, 97.

и *Марана*, а придружило им се пуно следбеника мистицизма. Развиле су се многе *јешиве* и друштва која су изучавала *Тору* (Свето Писмо). Све то било је изводљиво захваљујући обилатој новчаној подршци богатих Јевреја расутих по целој Европи, али и добростојећих Јевреја из Царства, нарочито из Цариграда. Податак неког Јеврејина, досељеника из Чешке, из 1563. године говори да није могао да се начуди да у Сафеду постоји 18 јешива, 21 синагога, бесплатна јавна школа са 400 ученика који су изучавали *Библију* и *Талмуд*, као и близу 300 рабина.¹²

Због тога и не чуди што је управо одатле, из Сафеда, покушано са обновом врховног представништва нације, *синедрионом*. Покретач ове идеје био је рабин Јаков Бирав. Он је у симболичном обреду *рукойолајања* видео пут ка избављењу и обнављању *синедриона*, а и појави *Месије*. То је касније довело до навале лажних Месија и многих разочарања, попут оног са Сабетај Зевијем,¹³ чему је кумовало и Хааријево учење. Мислилац који је у корену изменио то јеврејско мистичко учење био је Исак Лури Ашкенази, а народ га је прозвао „*Свешти Лав*“ (хебр. *Haarihakadosh*). Умро је са 37 година (1572), али је оставио велики траг који су следили многи. Пошто су његови следбеници углавном били они који су преживели прогон и уточиште нашли у османској држави, тежили су ка томе да се коначно избеаве и окончају са овоземаљским мукама. Основу за то су нашли у Хааријевој мистичној кабали која је била прожета мистичним и месијанским учењем.¹⁴

Међутим, учење Бирава није условило само појаву месијанских покрета, већ је директно утицало и на неке његове ученике који су написали чувена дела, попут Јосефа Кароа (1488–1575), шпанског Јеврејина који се 1525. доселио у Сафед и 1552. издао своје чувено дело *Шулхан арух* (*Постјављен сјо*). То је био зборник јеврејских закона и подробан верски кодекс, који је оставио велики утицај на живот Јевреја широм света. Међутим, јерусалимски мислиоци су се успротивили овој идеји Бирава за обнову синедриона, тако да је та ствар пропала.¹⁵

12 Š. Etinger, nav. delo, 264.

13 Р. Мантран, Историја османског царства, Београд, 2002, 407.

14 Р. Мантран, нав. дело, 267.

15 Исто, 265.

У Сафеду је живео и радио песник Шломо Алкабец, творац литургијске химне „*Леха гођи*“, којом се до дана данашњег поздравља долазак Суботе у свим синагогама.¹⁶

Верско пробуђење у овом галилејском граду било је толико велико, да се Реч Божија проучавала свуда, у сваком дому и до дубоко у ноћ.¹⁷

Свака јеврејска конгрегација имала је своју сопствену организацију, поготово у великим градовима. Иако је свака конгрегација деловала посебно, у Солуну је постојало једно централно верско тело, које је бринуло о теолошким стварима *marbitzei Torah* (у преводу пропагатори Торе). Поред овог тела деловао је и *betdin* (суд рабина), и он је имао ингеренције над свим конгрегацијама у граду. Суд је заседао у синагогама и није имао физичког значења и надлежности су му зависиле од договора са локалним кадијом и утицајем самих судија. Јевреји су се веома често обраћали муслиманским судовима, без обзира на ком пољу су претходно биле донесене пресуде, и неретко су обарали одлуке рабинског суда.¹⁸

Солун као центар у Румелији, са толиким бројем Јевреја свих конгрегација, био је чувен и по *Великој Талмуд Тори*, школи отвореној за сву јеврејску децу.¹⁹

Несумњиво је да су новопридошли Јевреји, нарочито *Сефарди* (не треба потценити *Ашкеназе*, али је утицај првих био знатно већи), извршили велики утицај на домицијалне Јевреје и наметнули се својим образовањем и предузимљивошћу. Њиховим доласком, Османско царство у XVI и XVII веку постаје средиште учених Јевреја. Један део њих је своје корене изводио од Давида до њихових времена, те су своје обичаје и говор сматрали изворним. Већина јеврејских верских и других књига штампано је управо овде. А писци су углавном били Сефарди, док су рабини из Италије и северне Африке били у мањини. Списак ових схоларика је импозантан.²⁰

16 Исто.

17 Исто.

18 R. Porter, nav. delo, 102.

19 Исто, 106.

20 Исто, 118.

Град Сафед је постао и центар *Кабале*. Ту је написано и чувено дело, из ове етичке литературе, рабина Елијаха де Видаса „*Reshit Hokhmah*” (Прво установљено). Праћено низом правних и етичких радова, као и писања рабина Мозеса Кордовера и рабина Јосифа Кара. И ово учење и литература су, поред Хаарија, послужили Сабетејцима као инспирација.²¹

Рабин и Хахам баша

Да бисмо у потпуности схватили шта је рабин, како Јевреји доживљавају његову улогу и положај у верском животу, па и самој заједници, морамо, пре свега, знати од кад датира та титула и како је било у почетку, док је функционисала сама држава Израел.

Сама реч рабин долази из библијског хебрејског *rav* и дословно значи велики, а у свом литерарном хебрејском значи господар, као супротност робу.²² У почетку су рабини били нешто сасвим друго у односу на данас. Рабин је био онај који је проучавао Тору и који је познавао усмени закон, док данашњу функцију, улогу, рабина налазимо тек од средњег века, у периоду од X до XII века. Тада, међу Сефардима, то постаје дословно оно што и у хришћанству свештеник, проповедник.²³ У јеврејским заједницама ван *Erez Israel*-а (државе Израел) рабин је, у јеврејским заједницама, преузимао улогу вође, судије, верског поглавара. Свака јеврејска општина имала је свог рабина, који је имао ингеренције искључиво у повереној му заједници.

У јеврејској традицији није постојала институција, функција врховног рабина, али су Османлије, тежећи бољој организацији, бољој контроли свих, а пре свега због уредног убирања пореза, захтевали и увели функцију врховног рабина (тур. *hahambaşi* хебр. *ravha-kolel*).²⁴ Први је на

21 R. Porter, nav. delo, 118.

22 *Encyclopedia Judaica*, 1545.

23 Исто 1546.

24 D. Tanasković, nav. delo, 99.

то место ступио Мозес Капсали (1420–1495?), Романиот из Цариграда, који је уживао Султанов углед поред великог муфтије и цариградског патријарха. То поверење код Фатиха стекао је својим поштењем, мудрошћу, али и редовним сакупљањем пореза међу Јеврејима. Имао је неограничену власт у унутрашњим стварима јеврејске заједнице. Под његовим утицајем многи су се населили у Османско царство, али је такође и избавио многе из ропства пирата, када би ухватили неког од њих. Након смрти Капсалија долази Елијах Мизрахи, такође Романиот...²⁵

У свим већим јеврејским заједницама унутар Османског царства постојао је *rav kolel* кога је бирала сама заједница, а не Царство.

Како би задржали ову привилегију рабина, Јевреји су за титулу хахам баше давали годишњи порез зван *rav aqshezi* (бела кованица, сребрни новац). Овај порез се плаћао и дуго после XVII века, дуго након што је титула хахам баше, као врховног рабина, била укинута.

Хахам баши је поред сакупљања пореза, вршио улогу врховног судије међу Јеврејима, био вођа и учитељ Јешива, а међу самим Јеврејима не ретко називан је и *reish mata*, што би у преводу са арамејског било „поглавар града“.²⁶

У Измиру су, за разлику од других градова, њих двојица вршили ову функцију. Један је био задужен за цивилни закон, а други верска питања, а обојица су називана *ha-rav ha-gadol*. Имали су и своје помоћнике *morei zedek*. У овом граду је забележено да су њих четворица вршила ову функцију врховног рабина истовремено.

Царство је 1834. године у Цариграду установило канцеларију хахам баше. Ту функцију могао је да обавља само становник Османског царства и његова улога била је да управља свим рабинима у Царству (чак и оном у Јерусалиму). Сличне канцеларије отворене су у још неким већим градовима османске државе. Тачне дужности и права Хахам баше утврђене су законом из 1864. године. Хахам баши у Египту имао је само улогу верског вође. У *Erez Israel*-у врховни рабин звао се

25 *Encyclopedia Judaica*, 1547.

26 Исто, 1451.

rishon le-Zion (први у Циону) и премда функционише од XVII века, функција је призната тек 1842. године, када је и преименована у *hakham bashi Erez Israel*. Хахам баши је 1874. године установљен и у Триполију и веома брзо је постало популарно те се широм целе северне Африке јављају титуле хахам баше. У Јемену су, рецимо, османске власти 1874. године поставиле Соломона Кареха за хахам башу као највећег световног и верског вођу.²⁷

Институција, функција хахам баше у Османској држави трајала је колико и та држава. Укидањем Царства и проглашењем за републику Турску 29. октобра 1923. године рабини у Турској постају оно исто што и у свим другим државама, верски учитељи, свештеници у својим локалним јеврејским заједницама/општинама.

Положај самих Јевреја у великом Османском царству можемо посматрати само из угла званичне религије Царства, али и схватања вере Османлија и њихових султана, почев од Мехмеда Фатиха (1451–1481) који је, како наглашава Франц Бабингер, највећи познавалац личности Мехмеда Освајача, освајањем Цариграда 1453. године себе доживео као владара светског, а не верског царства. Ова чињеница давала је сасвим другу димензију погледа на остале конфесије у Царству, самим тим и њихов положај.

Оно што сигурно знамо је то да је, у периоду који смо обрадили, Јеврејима несумњиво било боље у Османском царству, него у хришћанској Европи. Прогони, пљачке, мучења, убијања, једном речју муке кроз које су пролазили Јевреји у западним земљама, натерале су их да пронађу безбедније место под небеским сводом. У том тренутку Османско царство представљало је „Рај на Земљи“ и престанак свих патњи, далеко од идеалног, али узевши све у обзир, итекако боље од услова у којима су живели у претходном периоду под хришћанским владарима.

²⁷ *Encyclopedia Judaica*, 1452.

Нова земља, уточиште, пружила је могућност расутој јеврејској популацији да се окупи на једном месту, у једној држави и настави да живи по својим обичајима и схватањима. Та могућност помогла им је да опстану у периоду кад им је било најтеже и када је један део Јевреја већ почео да напушта своје веровање, прелази на католичанство и полако губи свој јеврејски идентитет.

Дакле, чини се да су католички монарси Шпаније и Португалије, али и господари других делова Европе, учинили услугу Јеврејима протерујући их са своје територије. Османски владари су такође, без обзира на прихватање Јевреја ставили материјални интерес и интерес државе, а све у циљу даље експанзије свог царства, испред религије.

Такав начин живота био је далеко од идеалног, јер је положај Јевреја само у компаративном смислу, када упоређујемо живот под хришћанима и живот под муслиманима, био бољи. Међутим, сама чињеница да су тако масовно прешли на територију османских владара, као и то да су их виђенији Јевреји Османског царства позивали да се доселе ту, дају нам право да кажемо да је њихов живот међу муслиманима био итекако подношљивији, самим тим и бољи, од живота који су имали међу хришћанима.

Таква повољна ситуација за Јевреје потрајала је релативно кратко, а опет довољно дуго да су могли да се опораве, консолидују и сачекају промене и бољу атмосферу у другим деловима Европе и света. Предузимљиви и добро организовани, ситуацију у Османском царству која им није пружала прилику за просперитет, после XVII, а нарочито XVIII века, поново су изменили тако што су смер своје миграције са истока пребацили на запад.

Ситуација у Царству и став Османлија према Јеврејима и њиховој верској организацији, донео је доста промена у њиховом схватању, али то и није представљао неки проблем самим Јеврејима, јер су се веома брзо прилагодили оваквом схватању и функционисању свог верског вође.

Модерна Турска „вратила“ је улогу, положај рабина јеврејској заједници онакав какав је био у средњем веку, установљен од сефарда, где је свака заједница имала свог

независног рабина који је деловао у складу са обичајима те заједнице и простора на којем је обитавала и функционисала. Свакако да је концепција Царства била јединствена, гледано и из перспективе религије, прецизније ислама и њиховог шеријата, али и из секуларног, државничког угла. Све то се одразило и на Јевреје и саму институцију рабина, где су за тренутак (пар векова), опробали функционисање неких традиционалних хришћанских деноминација, које функцио-нишу по том принципу, централизованог управљања.

Уосталом, тако је функционисала и Српска православна црква, у Османском царству, од обнове патријаршије па све до њеног укидања (1557–1766).

Извори и литература

- Голдберг Ц. Дејвид, Џон Д. Рејнер, *Јевреји (историја и религија)*, Београд, Клио, 2003.
- Encyclopedia Judaica*, volume XVI, Jerusalem, Israel.
- Калдерон Соломон, др. Јуда Леви, *Историја јеврејског народа*, Београд, 1955.
- Мантран Робер, *Историја Османског царства*, Београд, Клио, 2002.
- Миљковић Ема, *Мехмед II Освајач и његова верска толеранција у османској држави*, Свети цар Константин и хришћанство: Међународни научни скуп поводом 1700 годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013. I том/ уредник Драгиша Бојовић – Ниш: Центар за црквене студије, Ниш, Пунта, 2013.
- Porter Ruth, Harel-Hoshen, *The Sephard Jews 1492–1992*, The Nahum Goldmann Museum of the Jewish Diaspora, Tel Aviv, 1992.
- Танасковић Дарко, *Ислам: гојма и живои*, СКЗ, Београд, 2008.
- Tanasković Darko, *Jevreji u osmanskoj ekumeni*, Istoci i utoci, Сећање на Slavoljuba Đinđića, Београд, Filološki fakultet, 2009.

Srdan Veselinović

THE ROLE OF THE RABBI FROM THE PERSPECTIVE
OF THE OTTOMAN EMPIRE

Abstract

By the end of the 15th century, as peacefully as possible, many Jews lived in Western and Southern Europe, when their persecution began. Most were expelled from the Spain by the decree of Queen Isabella and King Ferdinand (1492).

They find refuge in the Ottoman Empire, where they are accepted by Sultan Bajazit II (1481–1512). This is where they get every freedom, that is. all that the sharia allowed. They stand out as good merchants, craftsmen, teachers, which has earned them a great reputation and affection for the Empire.

However, the Ottoman understanding of organization required the centralization of power, all of which was contrary to Jewish tradition and organization. So the institution, function, haham basha, of the supreme rabbi was established, which also united the function of leader.

The only thing the Ottomans demanded was that the subjects of the Empire be calm, collect their taxes regularly, and duly respond to every call and request of the state. All this is combined in the role of haham basha. This institution functioned for as long as the Empire lasted until October 29, 1923, when the Republic of Turkey was proclaimed. This was a unique case of the functioning of the Jewish community and the role of the rabbi. Although not specific to the Jewish tradition, they nevertheless obeyed the request of their new state, thereby further gaining the trust of the Ottomans.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Пожељан обим рада је до једног ауторског табака (до 16 страница формата А4, односно 32.000 знакова с размацима), уз коришћење програма Microsoft Word (Times New Roman фонт, величине слова 12 pt и прореда 1.5);

Фонтове који не одговарају стандарду Office Word приложити уз рад.

За додатне напомене користе се фусноте (фонт *Times New Roman* величине 10pt). Оне могу садржати мање значајне податке, додатна објашњења, напомене о коришћеним изворима, али се не употребљавају за библиографске податке.

Фусноте се у телу текста означавају експонираним арапским бројевима иза знакова интерпункције.

За радове на српском језику користи се ћирилично писмо и примењује се *Правопис српског језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Нови Сад: Матица српска, 2016);

За наглашавање се користи *италик*, не **болд**;

Уредништво задржава право техничке коректуре текста.

Структура рада:

1) име и презиме аутора и институцију у којој је запослен изнад наслова уз леву маргину, и ауторову и-мејл адресу у првој фусноти

2) наслов рада: верзалом (центриран);

3) сажетак на језику основног текста, без ознаке *Сажетак*; лева маргина увучена 1,5 cm у односу на основни текст;

4) до 10 кључних речи на језику основног текста;

5) текст рада;

6) Поравнање: обострано (*justified*);

7) Одељке и мање целине у раду, ако постоје, треба нумерисати (1., 1. 1., 1. 2., итд.)

8) Наведена литература налази се два реда после текста рада под насловом: Извори и литература (центрирано);

9) резиме садржи: име аутора уз леву маргину, наслов рада (верзалом, центрирано), испод наслова Резиме (центрирано), текст резимеа; за радове на српском језику резиме може бити на енглеском, немачком, руском, француском; уколико је рад на страном језику, резиме се пише на српском језику; ако аутор није у могућности да достави резиме на одговарајућем језику, треба да га напише на језику рада, а Уредништво ће обезбедити превод.

Модел цитирања:

Користи се парентетички модел цитирања који се заснива на правилима МЛА стила библиографског цитирања (MLA – Modern Language Association).

Сваки цитат се односи на дело наведено у литератури.

Краћи цитати, до четрдесет речи, наводе се у тексту у континуитету у радовима на српском под двоструким знацима навода: „...“ (у радовима на другим језицима у складу с одговарајућим правописом). Цитати унутар цитата под једноструким знацима навода (полунаводницима) ’...’.

Дужи цитати се наводе у одвојеном пасусу, увученом са леве стране (1,25 цм), без знакова навода, фонтом *Times New Roman* величине 11 pt, са извором датим на крају.

Изостављање дела текста у цитату означава се са три тачке између угластих заграда: [...]

Библиографске референце у тексту у парентетичком облику садрже следеће податке: презиме аутора, годину издања и ако је у питању директан цитат или парафраза, број странице.

Примери:

Цитат или парафраза (Pavlović-Samurović 1993: 196)

Општа напомена (Pavlović-Samurović 1993)

Два или три аутора (Пешикан, Јерковић и Пижурица 2013)

Више од три аутора (Филиповић и др. 2015)

Два или више дела (Pavlović-Samurović 2002; Stojanović 2005)

Ако се неки подаци, међутим, помињу у тексту (аутор и/или година издања), у парентези ће се налазити само подаци који нису већ дати:

Пример:

Павловић-Самуровић наводи први помен појма „модернизам“ (1993: 196).

Када се цитирају извори са интернета где се не наводи датум публикавања, уместо године издања ће стајати „s.a.“ (sine anno) или „n.d.“ (no date).

Пример: (Milić s.a.)

Литература:

Наведена литература налази се два реда после текста. Референце се наводе на доследан начин, азбучним, односно абecedним редоследом. Први ред сваке референце равна се са левом маргином, а сви наредни редови су увучени 1 цм.

Више публикација истог аутора наводе се хронолошким редоследом. Ако је један аутор исте године објавио више радова, они ће се диференцирати додавањем малих слова а, б, в или а, б, с, после године издања. На пример: 2011а, 2011б.

Литература би требало да садржи сва дела наведена у тексту рада и у цитатима. Библиографске референце се формирају на следећи начин:

Књига:

- један аутор

Pavlović-Samurović, Ljiljana. *Leksikon hispanoameričke književnosti*. Београд: Savremena administracija, 1993. Štampano.

- два или три аутора

Солдатић, Далибор, и Жељко Донић. *Свет хиспанистике: увод у студије*. Београд: Завод за уџбенике, 2011. Штампано.

- више од три аутора

Филиповић, Јелена, и др. *Збирка тестова са пријемних испита из шпанског језика*. Београд: Филолошки факултет, 2015. Штампано.

или

Филиповић, Јелена, Јелена Рајић, Луис Монсо и Уго Маркос Бланко. *Збирка тестова са пријемних испита из шпанског језика*. Београд: Филолошки факултет, 2015. Штампано.

- колективно ауторство

Институт за књижевност и уметност (Београд). *Библиографија издања : (1962–1992)*. Београд : Институт за књижевност и уметност, 1992. Штампано.

- секундарно ауторство: тематски зборници, зборници радова са научних скупова и сл.

Nedeljković, Dragan i Miodrag Radović (prir.). *Umetnost tumačenja poezije*. Београд: Nolit, 1979. Штампано.

- електронска књига

Pantić, Miroslav. *Književnost na tlu Crne Gore i Voke Kotorske od XVI do XVIII veka*. Београд: Srpska književna zadruga, 1990. *Projekat Rastko*. 2002. Veb. 20. 03. 2014.

Поглавље у књизи или чланак:

- поглавље у књизи

Видаковић-Петров, Кринка. „Јеврејски песник Јехуда Халеви и интертекстуалност у средњовековној поезији“. Гојко Тешић (ур.). *Теорија – естетика – поетика: зборник у част проф. др. Милослава Шутића*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2008. 443-452. Штампано.

- чланак у серијским публикацијама

Дицков, Весна. „Марио Варгас Љоса у српској преводној књижевности“. *Наслеђе* 18 (2011): 147–163. Штампано.

▪ чланак у серијским публикацијама доступан онлајн
Новаковић, Јелена. „Бергсонов динамички принцип у огледалу Винаверове поетике“. *Филолошки преглед*, XLI. 1 (2014): 29–41. Веб. 10. 11. 2015.

▪ чланак из електронске базе података
Палавестра, Предраг. „Андрић у Берлину“. *Свеске Задужбине Иве Андрића* 9–10.7 (1991): 211–215. *Дигитална библиотека Филолошког факултета Универзитета у Београду*. Веб. 13. 07. 2009.

▪ чланак објављен у зборнику радова са научне конференције

Бошковић, Драган. „Андрићеви понори: проклетство и светлост“. *Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са VII међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, (26–27. X 2012)*. Књ. 2, *Немогуће: завет човека и књижевности*. Драган Бошковић (ур.). Крагујевац : Филолошко-уметнички факултет, 2013. 81–86. Штампано.

ЛИК
Часопис за књижевност, језик и културу
Излази два пута годишње.

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник
проф. др Александра Вранеш

* * *

Контакт подаци уредништва
АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ
Трг Николе Тесле, Андрићград
00387 58 620912; info@andricevinstitut.org

Издавач
АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ

За издавача
Емир Кустурица

Лектура и коректура
Желидраг Никчевић

Припрема за штампу
Жељка Башић Станков

Штампа
Белпак, Београд

Тираж
50 примерака

ISSN 2303-8640